

De milieubeweging in de twintigste eeuw

HEIN-ANTON VAN DER HEIJDEN

Docent politicologie – Universiteit Amsterdam

In de literatuur, en ook in de politieke praktijk, wordt de hedendaagse milieubeweging vaak gezien als een typisch voorbeeld van een geïnstitutionaliseerde sociale beweging. Radicale acties en protesten, zo is het beeld, komen in vergelijking met dertig jaar geleden steeds minder voor, en in plaats daarvan zijn we getuige van de opkomst van massaorganisaties met soms honderdduizenden leden of donateurs, die echter in overgrote meerderheid passief zijn. Ze beperken zich hoofdzakelijk tot het betalen van hun jaarlijkse contributie, een fenomeen dat in Nederland de naam postgiroactivisme heeft gekregen.

Volgens de literatuur sluit de institutionalisering van de milieubeweging naadloos aan bij de theorie over de levensloop van sociale bewegingen. Sociale bewegingen doorlopen in hun ontwikkeling onveranderlijk een aantal fasen. Institutionalisering is een van de fasen in hun levensloop, een levensloop die eindigt wanneer aan de meeste eisen die een beweging stelt is voldaan door de relevante politieke en maatschappelijke actoren.

Toch klopt er iets niet in het beeld. Hebben we het afgelopen decennium niet allerlei acties gezien tegen het misbruik van dieren in de bio-industrie, tegen genetisch gemanipuleerd voedsel, en tegen de aanleg van nieuwe wegen? En hadden de demonstraties en bijeenkomsten van de zogenaamde 'antiglobaliseringsbeweging' in Seattle, Genua, Porto Alegre en al die andere plaatsen niet voor een belangrijk deel ook betrekking op de aantasting van het mondiale milieu? Maar hoe kunnen deze acties dan worden ingepast binnen de theorie over de levensloop van sociale bewegingen?

Het theoretische doel van dit artikel is na te gaan of de levenslooptheorie, die al weer enkele decennia oud is, nog altijd overtuigend is. Het antwoord ligt in de wijze waarop zij de recente onconventionele milieuacties weet te verklaren. Hoe dit antwoord echter ook uitpakt, het laat onverlet dat de levenslooptheorie een zinvol heuristisch kader biedt om te voldoen aan het empirische doel van dit artikel: het beschrijven en analyseren van de milieubeweging in de 20ste eeuw.

Allereerst zal ik een kort overzicht geven van de verschillende varianten van de levenslooptheorie van sociale bewegingen. Vervolgens beschrijf ik aan de hand van deze theorie de ontwikkeling van de milieubeweging in de

20ste eeuw. Tenslotte zal ik op basis van deze analyse nagaan in hoeverre de theorie toereikend is, en hoe zij, zo nodig, kan worden aangepast om de ontwikkeling van de milieubeweging te begrijpen, niet alleen in de 20ste maar ook in de 21ste eeuw.

1. DE LEVENSLOOPTHEORIE VAN SOCIALE BEWEGINGEN

Het idee dat politieke en maatschappelijke systemen zich op een cyclische manier ontwikkelen, heeft altijd grote aantrekkingskracht uitgeoefend op sociale wetenschappers, en is ook de laatste decennia zeer populair. Als het, na Foucault, dan toch onmogelijk is ontwikkeling te conceptualiseren in termen van doelgerichte en lineaire vooruitgang, dan biedt het begrip cyclus in elk geval een houvast voor het bevredigen van de behoefte aan regelmaat, die een wezenskenmerk blijft van de sociale wetenschappen.

De gedachte dat maatschappelijke systemen onderhevig zijn aan cyclische veranderingen is door vertegenwoordigers van tenminste drie verschillende (sub)disciplines naar voren gebracht: door cultuursociologen, die veranderingen in de cultuur zien als de bron van maatschappelijke veranderingen; door politieke en economische historici, die op zoek zijn naar regelmaat in de patronen van politieke en economische verandering; en tenslotte door macrosociologen, die veranderingen in collectief politiek gedrag opvatten als voortvloeiend uit veranderingen in de staat en het kapitalisme (Tarrow, 1994, 154). Sociale bewegingen spelen in alle drie deze benaderingen een cruciale rol.

Volgens de Duitse cultuursocioloog Karl-Werner Brand vindt mobilisatie van sociale bewegingen primair plaats in perioden van culturele crisis, in een atmosfeer waarin moderniseringskritiek in haar verschillende gedaanten het best gedijt. Onder dit culturele klimaat of '*Zeitgeist*' verstaat Brand:

"the specific configuration of worldviews, thoughts and emotions, fears and hopes, beliefs and utopias, feelings of crisis or security, of pessimism or optimism, which prevail in this period. This *Zeitgeist* creates a specific sensitivity for problems; it narrows or broadens the horizon of what seems socially and politically feasible; it directs patterns of political behavior and life-styles; it channels psycho-social energies outward into the public or into the private sphere. Thus it provides or deprives social movements of essential political response" (Brand, 1990, 28).

In een vergelijkend-historische analyse van drie landen (Duitsland, Engeland en de VS) vond Brand drie perioden van grote maatschappelijke mobilisatie:

de jaren dertig en veertig van de 19de eeuw; het laatste decennium van de 19de en het eerste decennium van de 20ste eeuw; en tenslotte de jaren zestig en zeventig van de 20ste eeuw.

De maatschappelijke mobilisatie in de eerste periode was vooral verbonden met het verzet tegen slavernij (met name in Engeland en de VS), en daarnaast in alle drie de landen met de eerste manifestaties van de vrouwenbeweging en van het georganiseerde feminisme. Ook werd men zich, vooral in Engeland, bewust van de wreedheid die op allerlei manieren werd begaan jegens dieren, en werden de eerste dierenbeschermingsorganisaties opgericht.

De tweede periode van mobilisatie, de decennia rond de voorlaatste eeuwwisseling, zag een verbreding en verdieping van de thema's uit de eerste periode. Het was de tijd van de eerste feministische golf en van een groeiend besef van de kwetsbaarheid van natuur en landschap als gevolg van industrialisatie en urbanisatie.

De derde periode tenslotte, de jaren zestig en zeventig van de 20ste eeuw, was het tijdperk van de 'nieuwe sociale bewegingen'.¹ Behalve de vrouwen-, vredes- en milieubeweging die zich al in eerdere perioden hadden gemanifesteerd, behoorden hiertoe ook de derdewereld- en mensenrechtenbeweging, de homo- en lesbische beweging, de democratiseringsbeweging, de kraakbeweging et cetera.

Een intrigerende vraag is of de drie door Brand onderscheiden mobilisatiegolven enige verwantschap vertonen met de lange termijn (Kondratieff)golven in de economie.² Brand zelf heeft dit onderzocht en introduceert voor het leggen van een verband het verschil tussen een optimistische en een pessimistische versie van cultuurkritiek. Terwijl de eerste is gebaseerd op een radicaal vooruitgangsoptimisme en niets minder voor ogen heeft dan een andere, betere wereld, daar is de pessimistische versie meer bepaald door somberheid over de toekomst van de aarde en de beschaving, doemdenken en defaitisme.

Brands conclusie is dat optimistische versies van cultuurkritiek vooral voorkomen in perioden van economische bloei (het eerste decennium van de

¹ Voor een overzicht en een thematisering van het concept 'nieuwe sociale bewegingen' zie onder meer Brand (1985); Duyvendak et al. (1992); van der Loo et al. (1984); Melucci (1985); Offe (1985); Touraine (1982).

² Brand maakt ons erop attent dat volgens sommige auteurs (O'Riordan, 1971; Lowe & Goyder, 1983) de 20ste eeuw nog een derde mobilisatiegolf van de milieubeweging heeft gekend: die van de jaren dertig. In de VS, zo stelt Brand, was in de jaren dertig echter geen sprake van een massabeweging maar wel van een hernieuwde politieke belangstelling voor rationele planning van het gebruik van natuurlijke hulpbronnen. In Engeland (en in Duitsland) gaven de jaren dertig vooral een toename te zien van groepen die activiteiten in de open lucht organiseerden en daarmee een 'terug naar de natuur' propageerden.

20ste eeuw en de jaren zestig), en pessimistische versies in tijden van economische neergang (de jaren dertig en veertig van de 19de eeuw, het laatste decennium van de 19de eeuw en de jaren zeventig van de 20ste eeuw) (Brand, 1990, 39-40).

Een mobilisatiegolf kan dus een 'optimistische' en een 'pessimistische' periode hebben; de laatste mobilisatiegolf, die van de jaren zestig en zeventig, begon optimistisch (voortgangsoptimisme, participatiedemocratie) en ten dele zelfs utopisch (de kabouterbeweging in Nederland), maar werd in de jaren zeventig steeds pessimistischer en grimmiger (gewelddadige acties tegen kernenergie, de radicale kraakbeweging), om tenslotte te eindigen in ondergangdenken en de wijdverbreide angst voor het daadwerkelijk gebruik van kernwapens in het begin van de jaren tachtig.

Maar ondanks dit verband tussen de stand van de economie en een optimistische en pessimistische fase in een mobilisatiecyclus, concludeert Brand dat er geen rechtstreekse relatie bestaat tussen de door hem beschreven mobilisatiegolven en de Kondratieffcycli. Het interval tussen twee mobilisatiegolven is zestig tot zeventig jaar, de lange golven in de economie duren niet langer dan vijftig jaar (*Ibid.*, 37-40).

Behalve cultuursociologen hebben, ten tweede, ook politieke en economische historici het concept 'golf' gebruikt. Een van de meest bekende voorbeelden hiervan is wel de Amerikaanse politicoloog Samuel Huntington. In zijn boek *The Third Wave* (1993) analyseert Huntington de 'derde golf van democratisering' die sinds 1974 over de wereld is gespoeld en waarin binnen een periode van 15 jaar dertig voorheen autoritaire landen democratisch zijn geworden. Deze democratiseringsgolf begon in 1974 in Portugal, en ging via een aantal Latijns-Amerikaanse (Brazilië), Afrikaanse (Nigeria) en Aziatische (Indonesië) landen terug naar Europa, waar met de val van het ijzeren gordijn in 1989 een tiental landen democratisch werd.

In de conceptualisering van Huntington is een democratiseringsgolf een groep transitie van een niet-democratisch naar een democratisch regime die plaats hebben binnen een bepaalde periode, en waarin het totale aantal democratische landen aanzienlijk toeneemt (Huntington, 1993, 15). In de moderne wereld hebben drie democratiseringsgolven plaatsgevonden. In het eerste kwart van de 19de eeuw was nog geen enkel land democratisch; in de daaropvolgende honderd jaar democratiseerden 33 landen, met name de VS en de landen van West-Europa. De tweede golf duurde van het eind van de Tweede Wereldoorlog tot het midden van de jaren zestig en had, behalve met het eind van de oorlog, vooral te maken met het onafhankelijk worden van een groot aantal Britse en Franse koloniën.

De eerste en de tweede democratiseringsgolf zijn beide gevolgd door een 'omgekeerde golf', een periode waarin transitie in non-democratische richting de democratische transitie in aantal overtroffen. De eerste omgekeerde golf duurde van 1922 tot 1942 en betrof primair die landen die in de (periode voorafgaand aan de) tweede wereldoorlog autoritair werden. In de tweede omgekeerde golf (1958-1975) werd een groot deel van de gedekoloniseerde democratische landen weer autoritair. In 1974 begon de derde golf, die nog voortduurde op het moment dat Huntington zijn boek afsloot. Aan het eind vraagt Huntington zich af of de derde golf zich verder zal voortzetten, of dat zij zal worden gevolgd door een derde omgekeerde golf.

Tegen de analysemethode van Huntington zijn verschillende bezwaren aan te voeren, en een van de belangrijkste daarvan is wel de ongelijke lengte van de golven: terwijl de eerste democratiseringsgolf een periode beslaat van niet minder dan 98 jaar (1828-1926), daar duurt de tweede golf slechts twintig jaar (1943-1962), terwijl de derde golf inmiddels dertig jaar onderweg is. Op deze manier wordt het moeilijk de perioden substantieel met elkaar te vergelijken, en verliest het golfconcept veel van zijn analytische waarde. Daarnaast heeft Huntington weinig oog voor democratiseringsbewegingen; democratie is voor hem vooral een kwestie van elitehandelen.³ Om deze twee redenen is het niet goed mogelijk een verband te leggen tussen de drie mobilisatieperiodes van Brand en de drie mondiale democratiseringsgolven van Huntington. Interessant voor nader onderzoek is echter wel dat de derde mobilisatiegolf van Brand en de derde golf van Huntington elkaar voor een belangrijk deel overlappen. Ik kom hierop terug in de conclusies van dit artikel.

De laatste groep sociale wetenschappers die, naast de cultuursociologen en de politieke en economische historici, het golfbegrip heeft beproefd, bestaat uit macrosociologen als Hirschman en Tilly. Zij vatten golven van mobilisatie op als de resultante van macrostructurele veranderingen in de staat en het kapitalisme. Hirschman (1982) onderscheidt cycli als periodieke afwisseling

³ Andere bezwaren betreffen de manier waarop Huntington het begrip democratie definieert (een louter instrumentele, Schumpeteriaanse democratieopvatting waarin eerder sprake is van electoralisering dan van democratisering), en de manier waarop hij rommelt met zijn definitie. Een land is volgens Huntington democratisch als het overgrote deel van de volwassen bevolking stemrecht heeft (voor de 19de eeuw hanteert hij een aangepaste definitie). Echter, een aantal Europese landen waaronder België, Frankrijk, Italië en Zwitserland voerden pas na de tweede wereldoorlog het algemeen kiesrecht voor vrouwen in; toch zijn dit voor Huntington landen waarvan de democratisering plaatsvond tijdens de eerste golf. Een laatste bezwaar is het feit dat Huntingtons golven en omgekeerde golven elkaar soms overlappen. Terwijl de tweede golf eindigde in 1962 begon de tweede omgekeerde golf al in 1958. Deze omgekeerde golf duurde volgens Huntington tot 1975, terwijl een jaar eerder de derde golf al een aanvang had genomen (Huntington, 1993, 16).

tussen tijden van '*private interest*' en van '*public action*'. In deze terminologie zijn we nu, na de periode van '*public action*' van de jaren zestig en zeventig, gekoppeld aan het discours van de Keynesiaanse welvaartsstaat, beland in een periode van '*private interest*' waarin het neoliberale discours dominant is.

Tilly (1984) heeft onderzoek gedaan naar de ontwikkeling van sociale bewegingen en hun actierepertoires in een aantal westerse landen (waaronder Engeland en Frankrijk) over een lange tijdsperiode (meer dan twee eeuwen). Belangrijke veranderingen in de actierepertoires van sociale bewegingen worden bepaald door veranderingen in belangenconstellaties, mogelijkheden tot collectief handelen en de manier waarop dat collectief handelen is georganiseerd, veranderingen die op hun beurt zijn gecorreleerd met veranderingen in de staat en het kapitalisme.

Verschuivingen in het actierepertoire waren bijvoorbeeld het gevolg van het steeds meer binnendringen van de staat in de maatschappij (bijvoorbeeld belastingheffing), en van het feit dat als gevolg van het doorzetten van het kapitalisme grote bevolkingsgroepen in de steden werden geconfronteerd met veel meer aanleidingen en mogelijkheden dan voorheen om collectief te handelen. Waar acties zich in het verleden vooral afspeelden op het platteland en primair gericht waren tegen concrete, zichtbare symbolen en dragers van macht (bijvoorbeeld grootgrondbezitters), daar was het nieuwe actierepertoire, dat in de loop van de 19de eeuw in toenemende mate veld won, steeds minder gericht tegen personen en steeds meer tegen een 'abstracte' centrale overheid.

Wanneer men de redenering van Tilly doortrekt naar de huidige tijd, dan kan men stellen dat globalisering een nieuwe kwalitatieve verandering is in de staat en het kapitalisme, en dat de recent opgekomen antiglobaliseringsbeweging met haar nieuwe actierepertoires en mobilisatievormen kan worden gezien als de belichaming van het verzet tegen deze nieuwe machtsconstellatie.

Terwijl elk van de drie hierboven beschreven benaderingen – de cultuur-sociologische, de politiek-historische en de macrosociologische benadering – zich bezig houdt met de verhoudingen *tussen* mobilisatiecycli en de mobilisatie van sociale bewegingen, besteedt geen van de drie aandacht aan de structuur van een cyclus zelf. Hoe ziet een cyclus of, met een andere term, een protestgolf eruit in detail? Ook de theorie over het verloop van afzonderlijke protestgolven is, zij het meer op microniveau, verbonden met de theorie over de levensloop van sociale bewegingen.

Protestgolven worden door Tarrow omschreven als "perioden van algemene wanorde" en van "verhitte conflicten die het hele maatschappelijke systeem doordrenken" (Tarrow, 1989, 46-48). Koopmans probeert tot een

meer operationele definitie te komen en stelt dat protestgolven gekenmerkt worden door een sterke uitbreiding van de omvang van het protest in vergelijking met de voorgaande periode. Zij strekken zich uit over een langere tijd; zij omvatten grote delen van de sociale bewegingssector; en, tenslotte, zij hebben betrekking op het grootste deel van het nationale grondgebied (Koopmans, 1995, 113). Van een protestgolf kan men in Koopmans' operationalisering spreken wanneer de omvang van het protest gedurende minstens drie aaneengesloten jaren boven het gemiddelde ligt van een periode van vijftien jaar waarvoor data beschikbaar moeten zijn om zinvolle uitspraken te kunnen doen over de acties van sociale bewegingen. In de vier landen waarin Koopmans et al. sociale bewegingen hebben onderzocht (Duitsland, Frankrijk, Nederland en Zwitserland) over de periode 1975-1989) kan zo'n protestgolf worden geïdentificeerd.⁴ In Duitsland vond die plaats tussen 1981 en 1986, in Nederland tussen 1980 en 1985, terwijl in Zwitserland en Frankrijk volgens de criteria van Koopmans geen protestgolf kan worden onderscheiden.

Volgens Karstedt-Henke (1980), die onderzoek deed naar het ontstaan van terrorisme in West-Duitsland, kan een protestgolf worden uiteengelegd in vier verschillende fasen. In de eerste fase, waarin het protest opkomt, is het antwoord van de autoriteiten vaak een overreactie: harde repressie. Omdat de repressie het protest niet tot staan brengt, zullen de autoriteiten in de tweede fase gaan samenwerken met de gematigde delen van de protestbeweging, terwijl zij hard blijven optreden tegen de radicale tak. Het gevolg is dat zowel de gematigde als de radicale tak onstuimig blijven groeien. In de derde fase wordt de beweging verder uit elkaar gespeeld: de autoriteiten versterken hun samenwerking met de gematigde delen, wat leidt tot een steeds verdergaande institutionalisering van dat deel van de beweging. Tegelijk zetten zij de repressie van de radicale delen van de beweging voort, wat leidt tot een geweldsspiraal. In de vierde fase tenslotte neemt de bewegingsactiviteit af; het gematigde deel onderneemt nauwelijks nog protestactiviteiten en voor het radicale deel brengt protest te hoge kosten met zich mee voor de activisten. Protest verandert in latent protest.⁵

⁴ De methode die Koopmans et al. hebben toegepast is die van de krantenanalyse. Voor elk van de vier onderzochte landen werden de maandagedities van een landelijk dagblad over de hele onderzoeksperiode (15 jaar) gescreend op berichten over protestacties in het betreffende land. De betrouwbaarheid van deze methode is enigszins discutabel omdat journalistieke criteria als nieuwswaarde en verzadiging een grote rol spelen bij het al dan niet publiceren van berichten over bewegingsacties. De methode wordt echter veelvuldig gebruikt. Voor een methodologische verantwoording zie Koopmans, 1995a.

⁵ Koopmans wijst ons erop dat Tarrow en Karstedt-Henke een verschillende verklaring geven voor de ontwikkeling van een protestgolf. Terwijl voor Karstedt-Henke externe facto-

Een laatste auteur die het verdient te worden genoemd, is Anthony Downs (1972). Downs' vertrekpunt is niet de ontwikkeling van een beweging, maar die van een issue. In de traditie van de politicologische 'agendabouwbenadering' laat hij zien dat maatschappelijke issues zoals de kwaliteit van het milieu een zogenaamde '*issue attention cycle*' doorlopen. Deze cyclus bestaat uit vijf onderdelen: de fase voordat een probleem als zodanig wordt herkend; een 'alarmfase' die vaak gepaard gaat met een euforisch optimisme over de mogelijkheid het probleem te kunnen oplossen; een fase waarin men zich bewust wordt van de hoge kosten die met deze oplossing gepaard gaan; een fase waarin de publieke belangstelling geleidelijk aan afneemt; en, tenslotte, de zogenaamde '*post-problem*' fase.

Welke conclusies kunnen nu worden getrokken uit de bovenstaande theoretische benaderingen, en wat betekenen deze voor het empirische doel van dit artikel, een analyse van de milieubeweging in de 20ste eeuw?

Wanneer men veranderingen in maatschappelijke systemen opvat als cyclische veranderingen, dan kan men zich bij de analyse hiervan richten op macrosociologische en macropolitieke verhoudingen tussen cycli, en men kan zijn aandacht richten op de structuur van een afzonderlijke cyclus.

De eerste benadering is, zoals we hebben gezien, beproefd door cultuursociologen, politiek-historici en macrosociologen. De cultuursocioloog Brand houdt zich specifiek bezig met de mobilisatie van sociale bewegingen die volgens hem in drie golven heeft plaatsgevonden, telkens met een interval van zestig tot zeventig jaar. Wanneer men dit patroon zou extrapoleren naar de toekomst, dan zou de eerstvolgende kwart eeuw geen nieuwe protestgolf te verwachten zijn.

De politicoloog Huntington constateert een (derde) democratiseringsgolf die grotendeels parallel loopt met Brands derde mobilisatiegolf, maar die doorloopt tot het eind van de 20ste eeuw.

De macrosocioloog Tilly verklaart het voorkomen van protestgolven uit diepgaande veranderingen in de staat en het kapitalisme. Globalisering, waarbij de macht van de natiestaat afneemt en het kapitalisme steeds meer een mondiaal fenomeen wordt, is in deze redenering juist de ideale voedingsbodem voor het optreden van nieuwe vormen van maatschappelijk verzet. De

ren, zoals de veranderende strategieën van de autoriteiten, het verloop van een protestgolf bepalen, ziet Tarrow interne bewegingsfactoren, met name de competitie tussen verschillende Sociale Bewegingsorganisaties (SMO's), en die tussen SMO's en politieke partijen als de belangrijkste verklarende factor (Koopmans, 1995, 118). Een derde visie is die van Piven en Cloward (1977), die stellen dat organisaties bijna per definitie de angel uit het '*grassroots*'-protest halen door hun omarming van conventionele in plaats van radicale actiemiddelen.

recente opkomst van de antiglobaliseringsbeweging lijkt Tilly in het gelijk te stellen.

Op het eerste gezicht lijkt een redenering op basis van de uitgangspunten van Tilly haaks te staan op de analyse van Hirschman. In zijn logica worden perioden van '*private interest*' afgewisseld door cycli van '*public action*', en bevinden we ons nu, in de hoogtijdagen van het neoliberale discours, in een periode van '*private interest*'. Dit laatste valt moeilijk te rijmen met de recente opkomst van de antiglobaliseringsbeweging. Deze contradictie is echter ongedaan te maken als men de opkomst van deze nieuwe beweging zou opvatten als de eerste tekenen van een nieuwe cyclus van publieke actie.

Met betrekking tot de structuur van een afzonderlijke cyclus kan men uit de hierboven besproken literatuur twee soorten protestgolven destilleren: 'lange golven' die meerdere, of zelfs een groot aantal, landen omvatten, en die zo'n twee decennia duren, zoals de mobilisatiegolf van de jaren zestig en zeventig. En 'korte golven', zoals geconceptualiseerd door Koopmans, die niet langer dan drie aaneengesloten jaren hoeven te duren en die gewoonlijk beperkt zijn tot één land. De protestgolftheorie van Karstedt-Henke, waarin een golf uiteen wordt gelegd in vier verschillende fasen, en die nauwe overeenkomst vertoont met de levensloop van sociale bewegingen, lijkt op zowel lange als korte protestgolven betrekking te kunnen hebben. Het concept '*issue attention* cyclus' van Downs kan daarbij wat betreft de milieuproblematiek belangrijke aanvullende heuristische waarde hebben.

Op basis van het bovenstaande kunnen voor een analyse van de milieubeweging in de 20ste eeuw de volgende conclusies worden getrokken.

1. Op grond van de theoretische overtuigingskracht en de empirische evidentie van het cultuursociologische werk van Brand, onderscheid ook ik voor de afgelopen twee eeuwen de drie mobilisatiegolven zoals hij die heeft getraceerd.
2. Op grond van de theoretische overtuigingskracht van het werk van Tilly ga ik ervan uit dat mobilisatiegolven niet alleen een exponent zijn van het cultuursociologische concept '*Zeitgeist*', maar nauw samenhangen met wezenlijke veranderingen in de aard van de staat en het kapitalisme. De mobilisatiegolf van eind 19de, begin 20ste eeuw kan vanuit dit perspectief worden begrepen als samenhangend met het doorzetten van de industriële revolutie, de strijd voor algemeen kiesrecht en de transformatie van de staat van een nachtwakersstaat naar een staat die steeds meer intervenueert in maatschappelijke verhoudingen. De opkomst van nieuwe sociale bewegingen in de jaren zestig en zeventig kan worden geanalyseerd met behulp van een aantal verklarende variabelen die eveneens verbonden zijn met wezenlijke veranderingen in de aard van de staat en het kapitalisme. Hierbij kan worden gedacht

aan de opkomst van de nieuwe middenklasse en het belang dat deze klasse hecht aan postmaterialistische waarden; aan het doorzetten van de welvaartsstaat en aan de overgang van een industriële naar een postindustriële maatschappij, et cetera (van der Heijden, 2000, 18 ev.).

3. Ten aanzien van korte protestgolven lijkt de verschillende 'timing' van zulke golven in afzonderlijke landen het gevolg van de per land wisselende politieke mogelijkhedenstructuur, waardoor zich binnen een lange algemene golf van protest verschillende meer specifieke korte golven kunnen voordoen.⁶

Wat betreft de drie onderscheiden lange protestgolven, zal ik in het hierna volgende geen aandacht schenken aan de milieubeweging van de jaren dertig en veertig van de 19de eeuw; die valt immers buiten het bestek van dit artikel. Ik zal kort stilstaan bij de milieubeweging rond de voorlaatste eeuwwisseling, maar verreweg de meeste aandacht zal uitgaan naar de milieubeweging en de protestgolf van de jaren zestig en zeventig, en naar wat er daarna gebeurde.

2. DE MOBILISATIEGOLVEN IN DE 20STE EEUW⁷

2.1. De milieubeweging rond het begin van de 20ste eeuw

Tot in de jaren zestig van de 20ste eeuw bestond de milieubeweging in West-Europa bijna uitsluitend uit natuur- en vogelbeschermingsgroepen.⁸ De geschiedenis van veel van deze groepen gaat terug naar de periode rond de voorlaatste eeuwwisseling. De eerste West-Europese natuurbeschermingsorganisatie was de Franse Société Nationale de Protection de la Nature, opgericht (onder een andere naam) in 1854. De National Trust in Engeland werd

⁶. Het begrip politieke mogelijkhedenstructuur (Political Opportunity Structure: POS) is ontwikkeld in de politicologische onderzoekstraditie van sociale bewegingen. Volgens deze benadering ontwikkelen sociale bewegingen zich niet in ieder land op dezelfde manier, bijvoorbeeld in het kader van structurele veranderingen in de staat en het kapitalisme. Het niveau van hun mobilisatie, hun actierepertoire, organisatievormen en succeschansen worden daarentegen mede bepaald door de politieke mogelijkhedenstructuur van een land. Een open en assimilatief politiek systeem genereert andere vormen van sociale bewegingsactiviteit dan een gesloten en repressief systeem. Sociale bewegingen staan in een andere verhouding met een linkse dan met een rechtse regering, et cetera. Voor een overzicht van deze benadering zie Duyvendak et al., 1992; van der Heijden, 1997; Kitschelt, 1986; Kriesi et al., 1995.

⁷. Een aantal passages uit dit gedeelte is ontleend aan, c.q. gebaseerd op mijn boek *Tussen aanpassing en verzet* (van der Heijden, 2000).

⁸. Voor een overzicht van de geschiedenis van dit deel van de beweging zie onder meer Dalton (1994); Hays (1959); Nash (1967).

opgericht in 1895, de Nederlandse Vereniging tot Behoud van Natuurmonumenten in 1905, de Zweedse organisatie voor natuurbescherming in 1909 en de Belgische Vereniging voor Natuur- en Stedschoon in 1910 (Dalton, 1994; Leroy, 1985).

De traditionele natuur- en vogelbescherming is ontstaan vanuit een bezorgdheid van individuen en groepen uit de (veelal hogere) burgerij om de esthetische, recreatieve en natuurwetenschappelijke functies van de natuur. In Engeland ging dit gepaard met een idealiseren van de natuur en met het oprichten van communes op het platteland, fenomenen die onlosmakelijk verbonden waren met de burgerlijke tegencultuur aan het eind van de 19de eeuw. In Duitsland weerspiegelde de Wandervogel-beweging het best de romantische behoefte van rijke jongeren uit de steden om de genietingen van de natuur te smaken door weekendwandelingen en kampeertochten.

Ook in de Verenigde Staten dateert de oprichting van de belangrijkste natuur- en vogelbeschermingsorganisaties uit de decennia rond de voorlaatste eeuwwisseling. De Sierra Club zag het levenslicht in 1892, de National Audubon Society in 1905 en de National Parks and Conservation Association in 1919. De doelstelling de natuur te beschermen werd vooral gerealiseerd door het stichten van een groot aantal nationale parken, zoals het Yosemite National Park in Californië (Mitchell et al., 1992).

In de jaren dertig valt zowel in West-Europa als in de VS een 'subgolfje' te constateren, dat zoals eerder aangegeven, vooral een institutioneel karakter had. In België zag de vogelbeschermingsorganisatie De Wielewaal in 1934 het levenslicht, in Nederland werden in die jaren de elf provinciale landschapsbeschermingsorganisaties opgericht, en in de Verenigde Staten ontstonden in 1935 de Wilderness Society en in 1936 de National Wildlife Federation.

In de eerste helft van de 20ste eeuw was ook in de VS het lidmaatschap van een natuurbeschermingsorganisatie beperkt tot jagers en vissers, en daarnaast nog tot een kleine maatschappelijke elite. Het totale aantal leden van de Noord-Amerikaanse natuurbeschermingsorganisaties lag decennia lang ruim beneden de 100.000.

3. DE MOBILISATIEGOLF VAN DE JAREN ZESTIG EN ZEVENTIG

3.1. De eerste fase (1965-1973): de opkomst van het milieubewustzijn

De geschiedenis houdt zich zelden aan indelingen in decennia. De protestgolf die in de literatuur bekend staat als de mobilisatiegolf van de jaren zestig en zeventig, begon pas toen de jaren zestig al halverwege waren. De naoorlogse milieubeweging in de meeste westerse landen heeft zowel in haar probleemdefiniëring als in de manier waarop zij zich organiseerde en de actoren en instituties waartegen zij zich richtte, tussen 1965 en nu een ontwikkeling doorgemaakt waarin een steeds groter territorium werd bestreken. Zij ontwikkelde zich van een overwegend lokale of regionale beweging in de jaren zestig en zeventig, via een nationale beweging in de jaren zeventig en tachtig, tot de transnationale sociale beweging van nu.

De ontluikende milieubeweging van de jaren zestig in het noordwesten van Europa was in een aantal gevallen verbonden met, of deel van, een veel bredere sociale beweging, waarvan naast milieuactivisten ook vrouwen, krakers, antispeculatiegroepen, studenten, mensenrechtencomités en solidariteitsgroepen met derdewereldlanden deel uitmaakten. In veel steden vormden deze groepen en activisten met elkaar een 'stedelijke sociale beweging'. Hierbij was van de latere arbeidsdeling tussen bijvoorbeeld milieu-, vrouwen- en mensenrechtengroepen nog nauwelijks sprake. De meeste activisten in een stad kenden elkaar persoonlijk en een groot deel van deze lokale activistennetwerken kon worden geactiveerd wanneer daar een concrete aanleiding voor was.

In een aantal gevallen werden wel afzonderlijke milieugroepen opgericht. In Nederland was dat voor het eerst het geval in 1963 toen in de door luchtverontreiniging gekwelde Rijnmond de Vereniging Tegen Luchtverontreiniging in en om het Nieuwe-Waterweggebied in het leven werd geroepen (van Noort, 1988, 195).

In 1965 stichtte de zestienjarige scholier Kees Wevers, lid van de Nederlandse Jeugdbond voor Natuurstudie, de Landelijke Vereniging tot Behoud van de Waddenzee. Aanleiding waren de plannen van de Nederlandse overheid om grote delen van de Waddenzee in te polderen, onder meer door het aanleggen van twee verkeersdammen naar Ameland. Een ander waterstaatkundig project leidde in 1968 tot de oprichting van de Actiegroep Ooster-

schelde Open. In het kader van de Deltawerken wenste de Regering ook de Oosterschelde af te sluiten van de zee, waardoor veel schade aan het milieu zou worden toegebracht. Het resultaat van de acties was uiteindelijk een typisch Nederlandse compromisoplossing: een 'doorlaatbare stormstuwcaissondam', dat wil zeggen een dam met gaten waar het zeewater doorheen zou kunnen stromen, maar die bij storm gesloten zou kunnen worden.

De echte doorbraak van de milieubeweging als nieuwe sociale beweging valt te traceren tegen het midden van de jaren zeventig. Binnen een paar jaar werden in Nederland meer dan 600 nieuwe milieufactiegroepen opgericht (Tellegen, 1983). Sommige verzetten zich tegen de aanleg van wegen, andere keerden zich tegen geluidshinder, weer andere voerden actie tegen lucht-, water- of bodemverontreiniging. De meeste van deze groepen hadden, inherent aan de aard van het probleem dat zij bestreden, een tijdelijk karakter, maar met elkaar vormden zij wel een brede sociale beweging.

Voor België kan een vergelijkbaar verhaal worden verteld. Naar aanleiding van de strijd rond de aanleg van het duwvaartkanaal Oelegem-Zandvliet werd eind 1973 de groep 'Red de Voorkempen' opgericht, een samenwerkingsverband van een aantal lokale actiecomités. In Brugge voerde 'Tussen Haven en Polder' strijd tegen de door Bayer-Rickmann veroorzaakte fluorvergiftiging. Het 'Gents Actiecomité Leefmilieu' (GAL) voerde actie tegen de water- en luchtverontreiniging in de kanaalzone, en verzetten zich daarnaast tegen de voorgenomen bouw van een metro in Gent. De aanleg van een metro was ook het actiethema van de 'Groene Fietsers', de 'Actiegroep Oude Stad' (AGOS) en de 'Werkgroep Verkeer Antwerpen'. In Limburg werd ondertussen massaal geprotesteerd tegen de geplande aanleg van de autosnelweg A24. Vergelijkbaar verzet vond plaats in het Pajottenland tegen de A8, in de Vlaamse Ardennen tegen de A9 en in het Waasland tegen de grote ringweg rond Antwerpen (Leroy, 1985, 39-40). Daarnaast moet natuurlijk nog worden genoemd de vergeefse strijd tegen de kaalslag en de onttakeling van het oude deel van de stad Brussel.

Enkele grote acties in de tweede helft van de jaren zeventig die door Leroy worden genoemd, betreffen het aanhoudende protest van de Actiegroepen Leefmilieu Rupelstreek (ALR) tegen de voortgaande afvalperikelen daar, de strijd van de groep 'Geneeskunde voor het Volk' en het 'Pluralistisch Actiefrent' tegen de loodvergiftiging in Hoboken, het verzet van de Actiegroep 'Beter Leefmilieu Tessenderlo' tegen de voorgenomen komst van Philips Petroleum, en de acties van het comité 'Red de Arenaweide', dat de bouw-

plannen van de gemeente Deurne wilde vrijdelen, onder meer door een maandenlange bezetting van het betrokken terrein (*Ibid.*, 40-41).⁹

Het soort milieuacties zoals hierboven beschreven, beperkte zich niet tot Nederland en België, maar strekte zich uit tot vrijwel alle landen van West- en Noordwest-Europa. In deze periode werden ook de eerste nationale milieu(koepel)organisaties opgericht, zoals de Bond Beter Leefmilieu in België, Vereniging Milieudefensie en Stichting Natuur en Milieu in Nederland, de groep NOAH in Denemarken, en het Bundesverband Bürgerinitiative Umweltschutz in Duitsland. Deze laatste was een koepelorganisatie van honderden groepen die in de jaren zeventig een tijdlang gold als de belangrijkste Duitse milieuorganisatie.

Aan de andere kant van de Oceaan manifesteerde het nieuwe milieubewustzijn zich aanvankelijk minder dan in West-Europa als een sociale beweging, en meer in de vorm van een reeks sociale bewegingsorganisaties. Een van de redenen hiervoor was dat de opkomende Noord-Amerikaanse milieubeweging minder identiteits-, en meer resultaatgericht was dan haar West-Europese *counterpart*. Waar identiteitsgerichte bewegingen het voeren van actie zelf als doel zien om te komen tot de ontwikkeling van nieuwe individuele en collectieve identiteiten, daar stellen resultaatgerichte sociale bewegingsorganisaties zich meer op als conventionele pressiegroepen.

In 1969 richtte David Brower, die wegens zijn verzet tegen kernenergie bij de Sierra Club was ontslagen, Friends of the Earth (FoE) op, een groep die zich van de gevestigde grote milieuorganisaties zou gaan onderscheiden door haar compromisloze verzet tegen de meeste vormen van ontwikkeling, '*big business*' en grootschalige energie. Friends of the Earth zou in de volgende 35 jaar uitgroeien tot een internationaal netwerk van (nationale) milieuorganisaties met afdelingen in meer dan zestig landen.

In de VS werden aan het begin van de jaren zeventig nog vijf andere nieuwe milieuorganisaties opgericht. De National Resources Defence Council, het Environmental Defence Fund en het Environmental Policy Institute waren primair lobbygroepen; Greenpeace was meer gericht op directe actie, maar dit actievoeren was sterk geprofessionaliseerd (Mitchell et al., 1992).

In de eerste helft van de jaren zeventig hield de geïnstitutionaliseerde Noord-Amerikaanse milieubeweging zich vooral bezig met onderwerpen op het gebied van water- en luchtverontreiniging, en ze was daarbij zeer succesvol. Net als in West-Europa was, zeker na het verschijnen van het rapport van de Club van Rome in 1972, het milieubewustzijn onder de bevolking hoog, en net als in veel West-Europese landen werd er in de VS, mede onder druk

⁹. Zie voor een veel uitgebreider overzicht van de milieuacties en -conflicten tussen 1960 en 1980 Peeters en Vermeiren (1980).

van de milieubeweging, een milieuministerie opgericht: het Environmental Protection Agency.

Een laatste overeenkomst tussen de Verenigde Staten en West-Europa was dat dit nieuwe milieuministerie kon rekenen op veel sympathie; in de jaren zeventig kwamen in de VS niet minder dan 23 federale milieuwetten tot stand, waarvan de Clean Air Act wel de meest roemruchte was.

In de terminologie van Downs valt deze eerste fase het best te typeren als een alarmfase, die echter naadloos samengaat met een vast vertrouwen in de mogelijkheid om 'het milieuprobleem' te kunnen oplossen. We herkennen hier de optimistische versie van cultuurkritiek, zoals geconceptualiseerd door Brand, die ook geheel past bij het beeld van de jaren zestig waarin de mogelijkheden om de wereld te veranderen grenzeloos leken. Deze eerste fase was ook bij uitstek een periode van '*public action*' zoals geconceptualiseerd door Hirschman. Van harde repressie van de milieubeweging door de autoriteiten, zoals verwacht in het model van Karstedt-Henke, was in het algemeen weinig te merken. Daarvoor waren de autoriteiten of te onzeker, of zij stonden zelf sympathiek tegenover de eisen van de beweging. Harde repressie zou pas de kop opsteken in de tweede fase van de mobilisatiegolf, de fase van het conflict over kernenergie.

3.2. De tweede fase (1974-1980): het kernenergieconflict¹⁰

In sommige West-Europese landen, vooral België en Frankrijk, voorzag kernenergie al in het begin van de jaren zeventig voor een belangrijk deel in de nationale energiebehoefte, en in veel andere landen bestonden uitgewerkte plannen voor de bouw van nieuwe kerncentrales. De eerste oliecrisis (1973) had de Westerse regeringen ruw geconfronteerd met het feit dat zij voor voortzetting van de economische groei (te zeer) afhankelijk waren van olie uit het Midden-Oosten. Nieuwe kernenergieprogramma's waren dan ook noodzakelijk, maar tegelijk vormden ze het breukpunt tussen de gevestigde orde en de milieubeweging.

¹⁰. Het meest gedetailleerde en theoretisch geavanceerde overzicht van het kernenergieconflict in West-Europa wordt geleverd door Flam (ed.) (1994). Een verklaring van de verschillen tussen de strijd in vier landen (de VS, Zweden, Frankrijk en Duitsland) vanuit de theorie van de politieke mogelijkhedenstructuur vindt men bij Kitschelt (1986).

In sommige landen (Duitsland, Frankrijk) ontstond het conflict op lokaal niveau vanuit lokale of regionale organisaties die actie voerden tegen de bouw van een kerncentrale in hun plaats of regio (Breisach en Whyll in Duitsland, de Elzas in Frankrijk), en werd er geen overkoepelende nationale organisatie opgericht die het verzet tegen kernenergie bundelde. In de meeste andere landen ontstonden in de loop van de jaren zeventig vanuit de lokale strijd afzonderlijke nationale organisaties, gericht tegen het gebruik van kernenergie.

Toen de Belgische elektriciteitsproducenten in de winter 1973-1974, midden in de oliecrisis, hun plannen voor kerncentrales aan zee (Zeebrugge, Nieuwpoort, De Panne) bekend maakten, ontstonden er in al die plaatsen antikernenergiegroepen. In 1974 bundelden zij zich in de 'Verenigde Aktiegroepen voor Kernstop' (VAKS) (Leroy, 1985, 40). Andere voorbeelden van nationale koepelorganisaties zijn de Anti-Nuclear Campaign (ANC) in Engeland, de Nederlandse Landelijke Stroomgroep Stop Kalkar (LSSK), en het Initiatief van Oostenrijkse Tegenstanders van Kernenergie (OeAG).

Qua actierepertoire onderscheidde de beweging tegen kernenergie zich steeds meer van het ludieke en optimistische milieuactivisme uit de voorgaande jaren, in die zin dat het verzet in de loop van het decennium steeds grimmiger werd. Malville in Frankrijk, Gorleben in Duitsland, Dodewaard in Nederland en Zwentendorf in Oostenrijk werden voor de antikernenergieactivisten steeds meer de symbolen van het 'nucleair-industrieel complex'. De beweging bezette de terreinen waarop de centrales waren gelegen, richtte wegblokkades op en organiseerde tentenkampen en demonstraties, die niet zelden eindigden in harde gevechten met de politie.

De demonstratie in het Franse Malville in 1976 trok 60.000 deelnemers, en die in Gorleben (1979) en Brokdorf (1981) allebei zelfs meer dan 100.000. Vooral de heftige confrontaties tussen demonstranten en politie in Duitsland hebben het beeld bepaald van de antikernenergiebeweging (akb) als de beweging die zich verzette tegen 'het systeem', vooral in zijn repressieve verschijningsvorm.

Ook in de VS groeide in de loop van de jaren zeventig kernenergie uit tot het belangrijkste milieuonderwerp. Naar aanleiding van de eerste oliecrisis kwam de Amerikaanse Regering onder president Ford in 1974 met het plan om voor het jaar 2000 600 nieuwe kerncentrales te bouwen (Tellegen, 1983, 15). De '*direct action*' beweging die zich in de late jaren zeventig en vroege jaren tachtig over verschillende delen van de VS verspreidde, ontstond in 1976 met de vorming van de Clamshell Alliance, een beweging die de bouw wilde tegengaan van één van de centrales uit het plan van Ford, die bij Seabrook, New Hampshire.

In de Clamshell Alliance werd een organisatiestructuur van basisgroepen en consensuele besluitvorming gecombineerd met het actiemiddel van geweldloze burgerlijke ongehoorzaamheid. Geïnspireerd door het voorbeeld van de akb in het West-Duitse Wyl, werd in 1977 het terrein bezet dat bestemd was voor de bouw van de nieuwe centrale. De bezetting leidde tot 1400 arrestaties, maar ook tot een bijna euforisch gevoel van saamhorigheid onder de deelnemers (Epstein, 1991). De politieke identiteit van de alliantie was gebaseerd op de beginselen van geweldloze directe actie zoals geïmplementeerd door Gandhi en het christelijk pacifisme. Daarnaast speelde ook het feminisme een belangrijke rol. Het verdiepte de democratische component van de geweldloosheid en creëerde de mogelijkheid van leiderschap door vrouwen.

Echter, anders dan in veel West-Europese landen groeide de strijd tegen kernenergie in de VS niet uit tot een nationale *grassroots*-beweging. In 1979 werden na het ongeluk in Three Miles Island grote demonstraties gehouden in onder meer New York City, Washington DC en San Francisco, maar deze moeten, net als de Clamshell Alliance, toch eerder worden gezien als een tijdelijke afwijking van het Noord-Amerikaanse patroon van 'assimilatief protest' dan als een nieuwe vorm van bewegingspolitiek (Kitschelt, 1986, 72).

Wat waren precies de bezwaren van de Noord-Amerikaanse en West-Europese groepen tegen kernenergie? Individuen en maatschappelijke collectiviteiten kunnen om heel verschillende redenen tegenstander zijn van de bouw van nieuwe kerncentrales. Ze kunnen dat zijn uit vrees voor aantasting van het karakter van hun lokale gemeenschap, uit angst dat nucleaire technologie zal worden aangewend voor militair gebruik, en bijvoorbeeld ook uit kostenoverwegingen: kernenergie is eenvoudig te duur. Behalve deze 'lokale', pacifistische en 'rationele' definitie van kernenergie, kunnen in het discours van de akb nog vier andere definities worden onderscheiden. De 'antitechnologische' definitie stelt dat kernenergie een onbetrouwbare energiebron is omdat er onvoldoende kennis aanwezig is over de gevolgen van mogelijke ongelukken, en omdat er voor de opslag van nucleair afval geen bevredigende oplossing bestaat. Volgens de 'anti-industriële definitie' wordt met het gebruik van kernenergie het recht van mensen op gezondheid en veiligheid opgegeven in ruil voor onbeperkte industriële expansie en economische groei. Deze definitie heeft veel raakvlakken met de 'antikapitalistische definitie', waarin kernenergie vooral wordt opgevat als een antwoord van het kapitalistische systeem en de multinationale ondernemingen op de economische crisis. De zevende en laatste definitie is de 'antiautoritaire' definitie. Om de risico's van sabotage en ongelukken zo klein mogelijk te maken, zo luidt

de redenering, vraagt kernenergie om steeds meer controle en centralisatie van macht. Dit leidt tot militarisering van de maatschappij ('de atoomstaat').

In de loop van de jaren zeventig ziet men, algemeen gesproken, de dominante definitie van kernenergie door de akb verschuiven van antitechnologisch naar antikapitalistisch. Daarnaast speelde, zeker in het begin, in landen als Frankrijk en Noorwegen, en in mindere mate ook in Duitsland, de lokale definitie een belangrijke rol. Op het Franse en Noorse platteland, ver weg van de hoofdstad, waren de lokale en regionale tradities sterk en kerncentrales werden gezien als een wezenlijke bedreiging van die tradities. In deze landen streden antikernenergieactivisten niet zelden schouder aan schouder met de plaatselijke boerenbevolking. Met name in Duitsland en Italië, landen met een sterk gepolitiseerde studentenbeweging, speelden ook de antikapitalistische en antiautoritaire definitie een belangrijke rol.

Na Harrisburg (1979) en opnieuw na Tsjernobyl (1986) kreeg het antitechnologische perspectief de meeste aanhang. Eerder dan op ideologische gronden moest kernenergie worden bestreden omdat het een notoir onveilige vorm van energievoorziening was.

	Gepland in 1974	Gerealiseerd in 1988	Gerealiseerd in 2002
België	50	66	58
Denemarken	23	0	0
Duitsland	47	34	31
Frankrijk	68	70	78
Engeland	43	19	25
Italië	43	0	0
Nederland	43	5	4
Zwitserland	44	37	37

TABEL 1: GEPLAND EN GEREALISEERD AANDEEL VAN KERNENERGIE IN TOTALE ELEKTRICITEITSPRODUCTIE (IN %) IN 8 EUROPESE LANDEN

Behalve de hierboven besproken organisatiestructuur van de akb, haar actierepertoire en de manier waarop zij het probleem kernenergie definieerde, is nog een vierde factor van belang: de successen die de beweging heeft behaald. De akb kan met haar acties bijvoorbeeld de publieke opinie veranderen, maar het meest concrete succes is het voorkomen van de bouw van nieuwe kerncentrales en het doen sluiten van bestaande centrales.

In tabel 1 is voor een aantal landen het verschil aangegeven tussen het aandeel van kernenergie in de totale nationale elektriciteitsvoorziening zoals gepland in 1974, en wat eind 2002 daadwerkelijk is gerealiseerd.

Momenteel zijn er in de wereld dertig, en in Europa 17 landen met kerncentrales. Het aandeel elektriciteit uit kernenergie loopt uiteen van 78% in Litouwen en Frankrijk en 58% in België, tot 4% in Brazilië, Nederland, Indonesië en Mexico, 3% in Pakistan en 1% in China.

Van de acht West-Europese landen in tabel 1 hebben er twee, ondanks de plannen in 1974, geen kerncentrales (meer): Denemarken en Italië. In twee landen ligt het actueel gerealiseerde aandeel van kernenergie in de totale elektriciteitsvoorziening hoger dan gepland in 1974: België en Frankrijk. In vier landen ligt het lager: Duitsland, Engeland, Nederland en Zwitserland.

Deze uitkomsten zijn te gevarieerd om eenduidige uitspraken te kunnen doen over het succes van de akb, en bovendien kan het niet-realiseren van het geplande aantal kerncentrales ook andere oorzaken hebben dan de acties van tegenstanders. Zo is de Nederlandse akb erin geslaagd de bouw van nieuwe kerncentrales na 1974 tegen te houden, maar dat was geen topprestatie omdat het land beschikt over enorme hoeveelheden aardgas. De Deense akb heeft echter weten te voorkomen dat er in Denemarken *überhaupt* een kerncentrale werd gebouwd, en de Italiaanse beweging heeft de sluiting van alle bestaande kerncentrales weten te bewerkstelligen.

Het meest interessant is wellicht het succes van de Duitse akb: momenteel wordt nog 31% van de Duitse elektriciteit opgewekt uit kernenergie, maar de Duitse Regering met de Groenen als coalitiepartner is het eens geworden over een geleidelijke sluiting van alle kerncentrales in de komende 10-20 jaar.

De antikernenergiebeweging wordt algemeen gezien als onderdeel van de milieubeweging,¹¹ maar als subbeweging binnen de milieubeweging heeft zij een levenscyclus doorgemaakt die veel overeenkomsten vertoont met het model van Karstedt-Henke (vgl. hierover uitgebreid Diani & van der Heijden, 1994). De mate van repressie, assimilatie en institutionalisering in afzonderlijke landen wordt echter voor een belangrijk deel bepaald door de politieke mogelijkhedenstructuur in elk van die landen, iets waarmee in het model van Karstedt-Henke geen rekening wordt gehouden. Als deel van de derde mobilisatiegolf is de akb echter wel een exponent van de pessimistische versie van cultuurkritiek, zoals blijkt uit de manier waarop zij het thema kernenergie heeft gedefinieerd.

¹¹ Een uitzondering vormt een auteur als van Noort (1988), die de beweging opvat als en afzonderlijke sociale beweging.

3.3. De derde fase (1981-1991): groene partijen, directe actie, Oost-Europa en institutionalisering

De derde fase van de mobilisatiegolf die begon in de tweede helft van de jaren zestig, wordt bepaald door vier thema's: de opkomst van groene partijen, met name in West-Europa; de opkomst van het fenomeen 'directe actie', met name in de VS, naar aanleiding van de gezondheidsrisico's die milieuvervuiling met zich meebracht; milieuactivisme als onderdeel van de democratiseringsstrijd in Oost-Europa, voorafgaande aan de val van het ijzeren gordijn; en, tenslotte, de institutionalisering van de milieubeweging aan beide kanten van de oceaan.

Met de overgang van de jaren zeventig naar de jaren tachtig, en met het beslechten van het kernenergieconflict, raakten steeds meer milieuactivisten ervan overtuigd dat actievoeren geen volledig alternatief kon vormen voor (partij)politiek handelen. In veel landen werden groene partijen opgericht, en in de jaren tachtig en negentig zouden deze partijen zich steeds nadrukkelijker manifesteren als electorale concurrent van de traditionele politieke partijen.

Zowel de Oostenrijkse als de Zweedse groene partij vinden hun oorsprong in de referendumcampagnes tegen kernenergie, en ook in Luxemburg, Finland, Duitsland en Frankrijk had de akb in belangrijke mate deel aan de ontwikkeling van groene partijen. In veel gevallen ging dat echter niet zonder slag of stoot. Was een politieke partij *überhaupt* wel een geschikt middel voor het realiseren van de nieuwe maatschappij die veel milieuactivisten voor ogen stond? Wat moest een beweging die basisdemocratie, antiparlementarisme en een radicale maatschappijverandering voor ogen stond, met concepten als partijorganisatie, coalitievorming en strategisch onderhandelen, om nog maar te zwijgen van de hoge salarissen en de auto met chauffeur die (ook groene) bestuurders vaak ten deel vallen?

In veel landen bestonden en bestaan groene partijen dan ook naast, en niet zelden in een ongemakkelijke alliantie met, groene bewegingen, die organisatorisch veel diffuser zijn. In België bijvoorbeeld was de status van politieke partij iets wat de groene beweging Agalev min of meer overkwam. In veel gevallen werd de oplossing voor het dilemma gevonden in het hybride concept 'bewegingspartij'. Door tegelijk zowel beweging als partij te zijn dachten de groenen het beste van de radicale en de reformistische traditie met elkaar te kunnen verenigen.

In veel landen lieten de tegenstellingen zich echter niet zo gemakkelijk bedwingen, zoals het conflict tussen realisten (*'Realos'*) en fundamentalisten

('Fundis') in Duitsland laat zien. Realisten legden de nadruk op parlementaire politiek en hervormingsvoorstellen, en hoopten hun doelen te realiseren door samenwerking met de SPD. Fundamentalisten legden het accent op buiten-parlementaire actie en het afleggen van radicale verklaringen, en waren tegenstander van samenwerking met de sociaal-democraten.¹²

In landen waar het kiesstelsel groene partijen geen reële mogelijkheid bood om door te dringen tot het Parlement of de Regering, zoals in Engeland, overwon de fundamentalistische vleugel. In de andere landen trokken de realisten in het algemeen aan het langste eind, en in die landen haalden groene partijen in de afgelopen 15 jaar gemiddeld tussen 4 en 8% van de stemmen.

Het meest succesvol waren de groenen in Duitsland, waar zij door hun bereidheid tot regeringsdeelname het politieke landschap ingrijpend hebben veranderd. Behalve in Duitsland waren er aan het eind van de jaren negentig ook groene ministers in België, Finland, Frankrijk en Italië. Maar liefst drie van de vier grootste West-Europese landen (Duitsland, Frankrijk en Italië) hadden op dat moment een groene milieuminister.

In 1978 begonnen kinderen in de arbeidersbuurt Love Canal in Buffalo, New York, bij hun moeders te klagen dat hun voeten verbrandden wanneer zij zonder schoenen aan op straat speelden. Terzelfder tijd kwam in veel huizen door de vloer zwarte modder naar binnen sijpelen, verloren katten en honden hun haren en kregen buurtbewoners last van onverklaarbare huidirritaties en ademhalingsproblemen. Gemeenteambtenaren, die wisten dat de buurt was gebouwd op een voormalige stortplaats van chemisch afval, negeerden de klachten. Lois Marie Gibbs, een van de buurtbewoners, richtte een organisatie van huiseigenaars op, wendde zich tot het bestuur van de staat New York, en het resultaat was dat Love Canal de daarop volgende maanden niet meer was weg te branden van de voorpagina's. Epidemiologen ontdekten abnormaal hoge aantallen geboortefwijkingen, miskramen, gevallen van epilepsie en leverafwijkingen, en uiteindelijk verklaarde president Carter Love Canal tot nationaal rampgebied (Freudenberg & Steinsapir, 1992).

¹². Voor een analyse van de manier waarop in vier West-Europese landen het conflict tussen 'fundamentalisten' en 'realisten' werd uitgevochten zie Doherty (1992). Ook de biografie van de Duitse groene politiek activiste Petra Kelly (Parkin, 1995) is in dit opzicht verhelderend. Een overzicht van de ontwikkeling van groene partijen wordt gegeven door Richardson en Rootes (1995). De groene partij die het meest uitvoerig is onderzocht, is de West-Duitse; zie hiervoor bijvoorbeeld: Frankland en Schoonmaker (1992); Poguntke (1993); Wiesenthal (1993).

Al snel werd duidelijk dat Love Canal geen op zichzelf staand geval was; zowel in de VS als in West-Europa bleken honderden woonwijken gebouwd te zijn op gifgrond. Dit vormde de voedingsbodem voor een geheel nieuw soort milieuactivisme. Waar de geïnstitutionaliseerde milieubeweging in Washington en de West-Europese hoofdsteden zich vooral bezig hield met natuurbescherming en vervuiling in de abstracte zin van het woord, daar beklemtoonden actiegroepen zoals die in Love Canal het rechtstreekse verband tussen volksgezondheid en aantasting van het milieu. Overal in het land ontstonden nu lokale actiegroepen; een deel daarvan is de geschiedenis ingegaan als de *environmental justice movement*.

De 'Environmental Justice Movement voor Amerikanen van Afrikaanse Oorsprong' is geconcentreerd in het zuiden van de VS, waar de ecologische ongelijkheid tussen zwarte en blanke gemeenschappen het grootst is (Bullard & Wright, 1992). Samen met mensenrechtengroepen voert de beweging strijd tegen 'milieuracisme', de praktijk om juist zwarte getto's in steden of zwarte gemeenten op het platteland te kiezen voor vuilverbrandingsovens, stortplaatsen voor gevaarlijk afval of voor de vestiging van zwaar vervuilende industrieën.¹³ Het actierepertoire waarvan de beweging zich bediende was uitermate veelzijdig: het liep uiteen van het verzamelen van handtekeningen en het organiseren van demonstraties, tot straattheater, sit-ins en blokkades.

Zowel de acties van de *grassroots*-beweging, die was begonnen in Love Canal, als die van de Environmental Justice Movement werden al snel op nationaal niveau gecoördineerd en gefaciliteerd. In 1981 richtte Lois Marie Gibbs het Citizen's Clearing House for Hazardous Waste op, een nationale organisatie ter ondersteuning van lokale milieuprotestacties die samenwerkt met 7000 lokale actiegroepen (*Ibid.*, 29). En naar aanleiding van het optreden van de Environmental Justice Movement werd in 1991 in Washington DC de First National People of Color Environmental Leadership Summit gehouden, waarmee het onderwerp milieuracisme (tijdelijk) een prominente plaats verwierf op de Amerikaanse politieke agenda.

In de jaren tachtig ontwikkelden zich ook in de landen van Midden- en Oost-Europa de eerste vormen van milieuverzet. Voor een deel was het verzet verbonden met de milieuproblemen die zich ook in dat deel van de wereld op grote schaal voordeden. In de Sovjet-Unie, maar ook in andere Oost-Europese landen, vormde de vervuiling van lucht, water en bodem een directe

¹³ Bijvoorbeeld, in 1980 besloeg het Amerikaanse totaal aan stortplaatsen voor gevaarlijk afval een oppervlakte van 50.000 ha. Drie van de grootste commerciële stortplaatsen bevonden zich in Afro-Amerikaanse of latino gebieden. Tezamen besloegen zij 20.000 ha. of 40% van de totale nationale stortcapaciteit.

bedreiging voor de volksgezondheid van tientallen miljoenen burgers. Daarnaast werd de natuur door de expanderende industrie op ongekend grote schaal aangetast en bevond zich in het Oostblok een aantal notoir onveilige kerncentrales.

Het verzet in de jaren tachtig was echter niet alleen verbonden met deze problemen; het was ook de enige vorm van verzet die door de communistische regimes in meer of mindere mate was toegestaan. Het gevolg was dat de milieubeweging zich steeds meer ontwikkelde tot een platform van strijd tegen de communistische regimes en voor onafhankelijkheid en/of democratisering. In Armenië bijvoorbeeld vormde de antikernenergiebeweging een opstap naar de vorming van de nationalistische beweging voor de onafhankelijkheid van Nagorno-Karabach. Ook in Litouwen ontwikkelde het verzet tegen kernenergie zich steeds meer tot een verzet tegen de politiek van Moskou in het algemeen en (naar aanleiding van Tsjernobyl) tegen de dreigende 'genocide' van het Litouwse volk door Moskou. In Bulgarije kwam het milieuprotest in 1987 op gang naar aanleiding van de vervuiling door wolken chloorgas die over de Donau uit Roemenië op een Bulgaarse stad terecht kwamen. In 1989 ontstonden in Bulgarije verschillende onafhankelijke actienetwerken, waarvan Ecoglasnost, een verzameling van negentig lokale groepen, in het Westen het meest bekend is geworden.

Het ernstigst verontreinigde gebied van heel Oost-Europa ligt in het grensgebied van Polen, Tsjechië en het oosten van Duitsland, en omvat een groot deel van Silezië met de Nova-Hutahoogovens, Noord-Bohemen met de bruinkoolwinning en de zware industrie rond Ostrava, en het zuidoosten van de voormalige DDR. Op 4 november 1989 vond er een grote protestdemonstratie plaats in de Boheemse stad Teplice waar de winning van bruinkool de omgeving had veranderd in een kraterlandschap en het inademen van lucht bijna onmogelijk was geworden. Ook werden er in de weken voorafgaand aan de 'Fluwelen Revolutie' in Praag demonstraties georganiseerd door de 'Groep van Tsjechische Moeders', als protest tegen de kwaliteit van het drinkwater. Deze was zo slecht dat moeders in het hele land dringend werd geadviseerd geen voedsel te bereiden met kraanwater. Op 11 november werd het verzet beloond met een studentendemonstratie in Praag, waarmee een eind kwam aan het oude regime.¹⁴

¹⁴. Voor andere landen in Oost-Europa is een vergelijkbaar verhaal te vertellen. In Hongarije bijvoorbeeld was de voorgenomen bouw van de Gabcikovo-Nagyymarosdam in de Donau het belangrijkste onderwerp van milieuprotest, en ook in Hongarije werd het milieuwapen gebruikt om de oppositie tegen het autoritaire regime te bundelen. De beweging had succes: niet alleen kreeg Hongarije een democratisch politiek systeem, maar ook zag de regering af van de voor-

De tweede helft van de jaren tachtig in Oost-Europa was voor veel jongeren zoets als de tweede helft van de jaren zestig in het Westen. Overal hing de geest van verzet en de belofte van verandering in de lucht, een verandering die werd gerealiseerd met de val van het ijzeren gordijn in 1989. Met de democratische en kapitalistische revolutie stortte echter ook het milieuverzet ineen. De noodzaak economisch het hoofd boven water te houden in een totaal nieuwe maatschappelijke orde vroeg ieders volledige aandacht. Pas tegen het midden van de jaren negentig zou er met steun van het Westen aarzelend een nieuw soort milieubeweging van de grond komen.

Ondertussen maakte de milieubeweging in het westen van Europa in de tweede helft van de jaren tachtig een belangrijke verandering door. Na het wegebben van het verzet tegen kernenergie, en tijdens de economische crisis van de jaren tachtig, was het aantal milieufacties significant kleiner dan het in de voorafgaande periode was geweest. Aan het einde van het decennium, toen de economische crisis ten einde was en na het verschijnen van het rapport 'Our Common Future' van de commissie-Brundtland in 1987, nam de belangstelling voor het milieu weer toe. Die belangstelling vertaalde zich echter niet in meer acties, maar in een massale toestroom van leden naar de gevestigde milieuorganisaties. Deze groei zou aanhouden tot diep in de jaren negentig.

De groepen die het meest profiteerden van de ledengroei waren de gevestigde natuur- en vogelbeschermingsorganisaties. Zo was in Engeland het aantal leden van de National Trust tussen 1971 en 1986 al gegroeid van 278.000 tot 1.417.000, maar in de daaropvolgende acht jaar kwamen daar nog eens 800.000 nieuwe leden bij. De Royal Society for the Protection of Birds had in 1971 nog 'slechts' 98.000 leden, in 1986 waren dat er al 506.000 en in 1994, 870.000.

Voor Duitsland, Frankrijk, Nederland en Zwitserland is de groei onderzocht van vier soorten natuur- en milieuorganisaties die in elk land vertegenwoordigd waren: Greenpeace, het Wereldnatuurfonds, Friends of the Earth en de belangrijkste nationale natuurbeschermingsorganisatie (van der Heijden, 1997).

Tussen 1985 en 1995 verviervoudigde het totale aantal leden van de vier organisaties in de vier landen van 1.200.000 tot 5.104.000. De grootste groeier was Greenpeace, dat haar ledental in de vier landen tussen 1980 en 1995 meer dan vijftig keer zo groot zag worden. Het Wereldnatuurfonds

genomen bouw van de waterkrachtcentrale in Nagymaros. Voor een uitgebreid overzicht van milieufacties in Oost-Europese landen zie Jancar-Webster (1993).

groeide met een factor zeven, Friends of the Earth met een factor drie, terwijl de traditionele natuurbeschermingsorganisaties, die in 1980 verreweg de meeste leden hadden, in de daaropvolgende 15 jaar nog eens meer dan twee keer zo groot werden.

De ontwikkeling in de VS geeft een vergelijkbaar beeld te zien.

	1980	1985	1991	1995
Greenpeace	22.500	162.000	1.429.000	1.258.000
WWF	249.000	289.000	578.000	1.756.000
Friends of the Earth	76.000	139.000	232.000	260.000
Natuurbescherming	853.000	1.085.000	1.559.000	1.830.000
Totaal	1.200.500	1.675.000	3.798.000	5.104.000

TABEL 2: ONTWIKKELING LEDENTAL VAN 4 MILEUORGANISATIES IN 4 LANDEN (DUITSLAND, FRANKRIJK, NEDERLAND, ZWITSERLAND) 1980-1995

Tussen 1983 en 1990 groeide het aantal leden van de tien grootste natuur- en milieuorganisaties van 3.200.000 naar 6.773.000. Anders dan in veel West-Europese landen zette deze groei zich in de jaren negentig echter niet voort. Terwijl de vier nationale organisaties uit tabel 2 in Nederland in 1989 1.060.000 leden hadden en in 1995, 2.036.000 (bijna een verdubbeling in zes jaar!), begon in de VS het aantal leden van de tien grootste organisaties licht te dalen. In 1995 hadden zij bij elkaar 310.000 leden minder dan in 1990.

Hoe verhouden de ontwikkelingen in deze derde fase zich tot de verschillende theorieën over de levensloop van sociale bewegingen?

De vorming van groene partijen en de hierboven behandelde onstuimige groei van ledentallen kunnen beide worden gezien als een vorm van institutionalisering, in lijn met Karstedt-Henkes vier fasenmodel van een ontwikkeling van een sociale beweging. Maar de *'direct action'*-beweging in de VS begin jaren tachtig, en de milieu- en democratiseringsbeweging in het Oostblok in datzelfde decennium lijken beide het begin te zijn van een nieuwe cyclus. De opkomst van de beweging in het Oostblok hangt samen met de specifieke politieke situatie in dat deel van de wereld, de *'direct action'*-beweging in de VS kan worden opgevat als een vorm van democratisering binnen de milieubeweging zelf. Omdat de gevestigde organisaties de (gezondheids)belangen van de gewone (en met name de zwarte) Amerikanen onvoldoende behartigden, namen deze gewone Amerikanen het heft in eigen hand. Een dergelijke ontwikkeling wordt echter niet voorspeld door enig levensloopmodel van sociale bewegingen.

	1983	1990	1995
Sierra Club	346	560	550
National Audubon Society	498	600	560
National Parks and Conservation Association	83	100	(100)
Wilderness Society	100	370	300
National Wildlife Federation	758	975	(975)
Nature Conservancy	(400)	600	828
World Wildlife Fund	(600)	940	1000
Environmental Defence Fund	50	150	250
National Resources Defence Council	45	168	170
Greenpeace	(320)	2300	1700
Totaal	3200	6763	6453

TABEL 3: ONTWIKKELING LEDENAANTALLEN (IN DUIZENDEN) VAN DE 10 GROOTSTE NOORD-AMERIKAANSE NATUUR- EN MILIEUORGANISATIES 1983-1985 (CIJFERS TUSSEN HAAKJES ZIJN SCHATTINGEN)

3.4. De vierde fase (1992-2003) van Rio de Janeiro naar Porte Alegre; mondialisering en radicalisering

De laatste fase van de derde mobilisatiegolf begon met de VN-milieuconferentie in Rio de Janeiro in 1992, officieel de United Nations Conference on Environment and Development (UNCED). Het sleutelwoord van deze fase is mondialisering.

De conferentie in Rio is van enorme betekenis geweest voor de ontwikkeling van de milieubeweging. Aan de bijeenkomst namen, naast regeringsleiders en ministers uit meer dan 150 landen, 1300 ngo's deel, terwijl daarnaast nog eens 7500 ngo's elkaar ontmoetten op parallelbijeenkomsten en -zittingen (Global Forum, NGO Forum). Voor veel milieugroepen, vooral uit de derde wereld, vormden Rio en de eerder gehouden voorbereidende bijeenkomsten ('PrepComs') de eerste gelegenheid voor het uitwisselen van ervaringen en standpunten, en het ontwikkelen van strategieën met milieugroepen uit andere landen. Op deze manier leverde de Earth Summit een bijdrage aan de verdere groei van een mondiaal netwerk van milieuorganisaties, waardoor nu ook groepen uit zuidelijke landen bij de mondiale onderhandelingen over milieuzaken werden betrokken. Rio was daarnaast ook de eerste mondiale bijeenkomst waarop, voortbouwend op het rapport van de commissie-Brundtland, milieuproblemen systematisch werden gedefinieerd als mondiale

problemen (klimaatverandering, verlies aan biodiversiteit, woestijnvorming, et cetera).

Wat hebben deze factoren bijgedragen aan de mondialisering van de milieubeweging?

Behalve in Europa en de VS bestond er al lang voor de Earth Summit ook in veel landen in de derde wereld een bloeiende milieubeweging.¹⁵

Een van de meest tot de verbeelding sprekende voorbeelden van milieufacties in het Zuiden is de Chipkobeweging in India. Zij vindt haar oorsprong in 1973 toen een groep vrouwen uit Mandal, een dorp in de Himalaya, probeerde het kappen van bomen door professionele houthakkers van buiten te voorkomen door hun armen om de bomen te slaan en deze vervolgens niet meer los te laten. Dit '*tree hugging*' is een machtig symbool geworden van de rol van vrouwen in de strijd om het behoud van de natuurlijke leefomgeving. De beweging heeft zich in de daarop volgende decennia over grote delen van India verspreid: overal verzetten vrouwen uit de dorpen op het platteland zich publiekelijk tegen het systeem van commerciële bosbouw. Tegenwoordig beperkt de beweging zich niet meer tot het beschermen van bossen, maar zij houdt zich ook bezig met het herstel ervan door het planten van miljoenen bomen.

Er bestaan veel overeenkomsten tussen de Chipkobeweging in India en de Green-Beltbeweging in Kenia, die eveneens voor een groot deel bestaat uit vrouwen en die werd opgericht door Wangari Maathai, de latere winnares van de Nobelprijs voor de vrede. De Green-Beltbeweging probeert het oprukken van de woestijn tegen te gaan en een zuinig gebruik van water en bodem te bevorderen door zoveel mogelijk bomen te planten in open ruimtes, langs akkers en wegen, op schoolterreinen enzovoort. Daarnaast probeert ze het publieke bewustzijn te vergroten over de relaties tussen milieudegradatie en armoede, werkloosheid, ondervoeding, slecht beheer van hulpbronnen en de invloed die al deze problemen hebben op de politiek en de economie in Afrika. De Green-Beltbeweging was een groot succes; sinds haar ontstaan in 1977 zijn er meer dan tien miljoen bomen geplant. Bovendien heeft de beweging zich in de loop der jaren verspreid over twaalf andere landen in Afrika ten zuiden van de Sahara.

Een derde en laatste onderwerp van milieustrijd in de derde wereld dat ik wil noemen, is de aanleg van grote stuwdammen in landen als India, Indone-

¹⁵. Datzelfde geldt voor Zuid-Europa, dat tot nu toe niet afzonderlijk aan de orde is geweest. Zie voor een gedetailleerde beschrijving en analyse van milieufacties in Zuid-Europa Eder en Kousis (2001).

sië, Thailand, de Filippijnen, Brazilië en Chili.¹⁶ Deze dammen, die vaak kunnen worden gebouwd met financiële steun van de Wereldbank, maken het genereren van elektriciteit door waterkracht mogelijk. In 65 landen voorziet waterkracht in meer dan 50% van de totale elektriciteitsvoorziening, in 24 landen zelfs voor meer dan 90% (International Hydropower Association, 1998). De bouw van grote dammen in rivieren gaat echter vaak gepaard met de gedwongen verhuizing van tienduizenden mensen en met grootschalige aantasting van de natuur, terwijl toch vaak kleinschalige alternatieven voorhanden zijn. Om deze redenen wordt er al vanaf de jaren zeventig overal ter wereld, maar vooral in Zuid-Azië, actie gevoerd tegen de bouw van deze dammen. Het meest bekend is wel de strijd tegen de bouw van de Narmadadam in India.

De UNCED in 1992 in Rio de Janeiro leidde er, zoals gezegd, toe dat natuur- en milieugroepen uit het Noorden en het Zuiden met elkaar in gesprek raakten en tal van nieuwe contacten opbouwden. Daarnaast ontstond er een aantal mondiale milieunetwerken die waren georganiseerd rond specifieke onderwerpen zoals klimaatsverandering (het Climate Action Network), de vernietiging van tropische regenwouden (het Rainforest Action Network) en de bescherming van rivieren, onder meer door strijd tegen de aanleg van grootschalige dammen (het International Rivers Network). Sommige van deze netwerken bestonden al voor 1992 maar kregen door de conferentie in Rio een nieuwe impuls. De ontwikkeling van internet in de jaren negentig heeft een cruciale rol gespeeld in de onderlinge communicatie tussen de groepen die met elkaar een netwerk vormden.

Een tweede ontwikkeling die samenhangt met de conferentie in Rio was de vorming van een groot aantal milieu-ngo's in Oost-Europa, Azië en Afrika. Vaak kregen deze groepen financiële steun van de VN of van westerse natuur- en milieuorganisaties, en met elkaar zorgden zij ervoor dat de milieubeweging ook qua spreiding een werkelijk mondiale beweging werd. Om één voorbeeld te geven: in Niger werd in 1996 de Action pour la Lutte contre la Désertification au Sahel (ALUDES) opgericht. Deze organisatie heeft als belangrijkste thema de strijd tegen de woestijnvorming, onder meer door voorlichting en educatie.

¹⁶ Helaas ongenoemd moet hier blijven de strijd van de stedelijke milieubeweging in de metropolen van de derde wereld. Volgens VN-voorspellingen zal in het jaar 2025 60% van de wereldbevolking, 5,2 miljard mensen, wonen in steden, waarvan vier miljard in steden in de derde wereld. Van de 26 stedelijke agglomeraties die in 2025 meer dan tien miljoen inwoners zullen hebben, bevinden zich er 21 in ontwikkelingslanden (Badshah, 1996, 2). Een voorbeeld van zo'n metropool is Sao Paulo, een stad met, nu al, 17 miljoen inwoners. Een beschrijving van stedelijke milieufacties in Sao Paulo vindt men bij Goldstein (1992).

Een derde en laatste ontwikkeling die met de conferentie in Rio in een stroomversnelling geraakte, was de deelname van milieu-ngo's aan de onderhandelingen over internationale milieuverdragen. De globale afspraken die in Rio waren gemaakt over bijvoorbeeld het tegengaan van klimaatsverandering en het verlies aan biodiversiteit, moesten in de loop van de jaren negentig worden vastgelegd in bindende verdragen (bijvoorbeeld het Kyoto-protocol). Bij de onderhandelingen over deze verdragen speelden internationale milieu-ngo's als Greenpeace International, het WWF, Het Centre for Science and Environment (CSE) uit India, het Climate Action Network en de groep Genetic Resources Action International een belangrijke rol (vgl. hierover Arts, 1998), vooral door de grondige kennis waarover deze groepen beschikten.

Terwijl internationaal georiënteerde milieugroepen in West-Europa en de VS steeds makkelijker gingen opereren op het mondiale niveau, en terwijl in veel landen nationale groepen steeds verder institutionaliseerden, ontstond er in de jaren negentig aan beide kanten van de oceaan een nieuwe *grassroots*-beweging. Voor een deel bestond deze uit groepen die zich steeds meer stoorden aan de inkapseling van de gevestigde milieuorganisaties. Groepen als Earth First!, en ook de zogenaamde '*anti-roads movement*' in Engeland verzetten zich met onconventionele en vaak radicale middelen tegen de aanleg van alsmear meer nieuwe wegen en de daarmee gepaard gaande verdere aantasting van natuur en landschap. Daarnaast kreeg het milieuactivisme er een nieuw onderwerp bij: dierenbevrijding. In veel landen bestonden al lange tijd dierenbeschermings- en dierenwelzijnsorganisaties, maar uit protest tegen het steeds grootschaliger misbruik van dieren ontstond er binnen de milieubeweging een aparte dierenbevrijdingsvleugel. Dierenbevrijders houden zich bezig met vier soorten onderwerpen: vivisectie, veeteelt (bio-industrie), de jacht en de vermaaksindustrie (circussen, enzovoort). De belangrijkste groep hier is het Animal Liberation Front, dat zowel actief is in Europa als in de VS. Regelmatig bevrijdt dit Front dieren uit onderzoekslaboratoria en saboteert het jachtpartijen. De groep opereert in het diepste geheim en is voor haar communicatie met de buitenwereld afhankelijk van sympathiserende, meer gematigde groepen, zoals PETA, People for the Ethical Treatment of Animals. Wereldwijd heeft PETA honderdduizenden leden. De meest zichtbare activiteit van deze groep is het organiseren van boycots van ondernemingen die hun producten testen op dieren, zoals de cosmetica-industrie.

Aan het eind van de jaren negentig en aan het begin van het nieuwe millennium ontstond een steeds grotere toenadering tussen delen van de milieubeweging en de zogenaamde '*antiglobaliseringsbeweging*'. Deze laatste had van

zich doen spreken door het organiseren van grote demonstraties in plaatsen als Seattle, Praag, Nice en Genua, op het moment dat daar de belangrijkste institutionele dragers van de bestaande maatschappelijke orde bijeenkwamen: de WTO, het IMF, de Wereldbank, de Europese Unie enzovoort. De 'antiglobalisten' (die overigens beter 'andersglobalisten' kunnen worden genoemd) bedienden zich van het adagium "another world is possible" en organiseerden voor het uitdiepen van dit thema aan het begin van het nieuwe millennium in de Braziliaanse stad Porto Alegre het World Social Forum.

Het belang van de antiglobaliseringsbeweging voor de milieubeweging is het inzicht dat milieudegradatie slechts in beperkte mate kan worden geremd door strategieën van duurzame ontwikkeling zoals bepleit door de commissie-Brundtland, en door strategieën van ecologische modernisering.¹⁷ De reden hiervoor is dat deze strategieën de bestaande mondiale institutionele structuren niet opvatten als onderdeel van het probleem. De antiglobaliseringsbeweging heeft echter laten zien dat deze structuren (WTO, IMF, Wereldbank, Europese Unie, enzovoort) in de vorm waarin zij nu opereren, milieuaantasting maken tot één van de 'routinegevolgen van de moderniteit' (vgl. Saurin, 1993). Onbeperkte vrijhandel, financiële steun voor een neoliberaal economisch beleid, subsidiëring van de bouw van grootschalige dammen, trans-Europese verkeers- en vervoersnetwerken in de Europese Unie die waardevolle natuurgebieden doorsnijden; het zijn slechts enkele voorbeelden van hoe het opereren van de bovengenoemde mondiale institutionele structuren milieudegradatie volgens de antiglobaliseringsbeweging in de hand werkt.¹⁸ Deze voor de milieubeweging van de jaren negentig nieuwe probleemdefinitie, en de nieuwe organisatievormen en actierepertoires van de antiglobaliseringsbeweging, leidt vanzelfsprekend ook tot andere oplossingsstrategieën.¹⁹ Het zijn voornamelijk vooral milieugroepen uit derdewereldlan-

¹⁷ Ecologische modernisering is de opvatting dat behoud en herstel van het leefmilieu mogelijk is zonder de bestaande maatschappelijke en politieke structuren ingrijpend te veranderen. Milieuverdragen tussen landen, convenanten tussen overheid en bedrijfsleven, handel in emissierechten, toepassing van het principe dat 'de vervuiler betaalt', een optimaal gebruik maken van de mogelijkheden van de technologie: het zijn slechts enkele van de middelen waarmee die opvatting in de praktijk wordt gebracht. Soms werken ze wel, soms werken ze niet. Voor een discussie over de mogelijkheden en beperkingen van ecologische modernisering in verschillende delen van de wereld zie onder meer van der Heijden (1999).

¹⁸ Een helder en toegankelijk overzicht van het debat over probleemdefinities en oplossingsstrategieën van de antiglobaliseringsbeweging biedt Barrez (2001).

¹⁹ In de jaren zeventig hadden belangrijke delen van de milieubeweging het tegengaan van milieudegradatie in verband gebracht met het fundamenteel wijzigen van de kapitalistische productiewijze (vgl. bijvoorbeeld de 'antikapitalistische definitie' van het kernenergieprobleem). In de jaren tachtig verloor deze 'politieke ecologie'-vleugel binnen de milieubeweging veel van haar invloed.

den en jongere milieuactivisten uit het Westen die zich voelen aangetrokken tot de antiglobaliseringsbeweging. Hierbij wordt het thema milieudegradatie niet meer gezien als een op zichzelf staand probleem, maar wordt het gearticuleerd met thema's als Noord-Zuid verhoudingen, de positie van vrouwen, de organisatie van en de bezitsverhoudingen in de landbouw, en de macht van transnationale ondernemingen. Het is nog te vroeg om uitspraken te doen over de ontwikkelingskansen van deze stroming binnen de mondiale milieubeweging. Haar boodschap lijkt echter krachtig genoeg om het strategiedebat binnen die beweging de komende jaren ingrijpend te beïnvloeden.

De vierde en laatste fase van de mobilisatiegolf zoals hierboven beschreven, laat zich het minst makkelijk analyseren in termen van protest- of levenscycli. De Earth Summit in Rio heeft de wereld bewust gemaakt van het bestaan van een milieubeweging in de derde wereld, en heeft die beweging ook nieuwe impulsen gegeven. Mede als reactie op de institutionalisering van de milieubeweging in westerse landen ontwikkelde zich in de jaren negentig een radicale tegenstroom van, vooral jongere, milieuactivisten die zich bijvoorbeeld manifesteerde in de '*anti-roads movement*' in Engeland en als de beweging voor dierenbevrijding. De jaren negentig laten zich dan ook niet eenduidig definiëren als een periode van '*private interest*' in de terminologie van Hirschman. En tenslotte kwam rond de millenniumwisseling met de antiglobaliseringsbeweging een geheel nieuwe set van probleemdefinities, oplossingsstrategieën, organisatievormen en actierepertoires aan het daglicht, die voor de milieubeweging in de 21ste eeuw vergaande consequenties kan hebben. Zoveel is zeker: de aan het begin van dit artikel beschreven levensloopen en protestcyclustheorieën zijn niet toereikend om deze ontwikkelingen te kunnen analyseren en te verklaren. Hoe komt dat?

4. CONCLUSIES

Het grootste deel van dit artikel was gewijd aan het beschrijven van de levensloop van de milieubeweging in de zogenaamde 'derde mobilisatiegolf', de golf die een aanvang nam in de tweede helft van de jaren zestig. Binnen deze derde mobilisatiegolf konden vier fasen worden onderscheiden: de opkomst van het milieubewustzijn (1965-1973); het kernenergieconflict (1974-1980); de fase van de groene partijen, '*direct action*', Oost-Europa en institutionalisering (1981-1991); en, tenslotte, de fase van de mondialisering en radicalisering van de milieubeweging (1992-heden). Voor het beschrijven

van de interne dynamiek van een protest- of mobilisatiegolf leek het vier fasenmodel van Karstedt-Henke het meest relevante heuristische model te bieden. Opkomst van het protest en harde repressie van de autoriteiten; samenwerking van de autoriteiten met de gematigde delen van de beweging; institutionalisering van het gematigde deel en verdere radicalisering van het niet-institutionele deel; en, tenslotte, afname van de bewegingsactiviteit. We hebben gezien dat dit model wel van toepassing is op de ontwikkeling van afzonderlijke delen van de beweging zoals de antikernenergiebeweging, maar dat het in het geheel niet toereikend is om de hele mobilisatiegolf te kunnen indelen en duiden. Hiervoor zijn drie redenen: een westerse '*bias*' c.q. 'methodologisch nationalisme'; het uitgaan van onveranderlijke, statische probleemdefinities en oplossingsstrategieën; en, tenslotte, het opvatten van sociale bewegingen als geïsoleerd ten opzichte van elkaar.

4.1. Westerse *bias* en methodologisch nationalisme

De schets van de bewegingsontwikkeling die ik, op basis van levensloop- en mobilisatiegolftheorieën, in dit artikel heb trachten te geven, ging in eerste instantie uit van de ontwikkeling van sociale bewegingen in westerse landen. Deze manier van analyseren houdt echter geen rekening met een heel andere timing van mobilisatie en protest in landen van de derde wereld en in Oost-Europa. In Oost-Europa bloeide de milieubeweging tussen 1984 en 1989 omdat milieuprotest daar de enige legitieme vorm van verzet was tegen het verkalkte autoritaire regime. Wat voor de babyboomers in het Westen '1968' was, was voor veel Oost-Europeanen 1989. Derdewereldlanden hebben geen drie mobilisatiegolven gekend, zoals door Brand zijn onderscheiden voor enkele westerse landen, en de bloei van het milieuprotest in de derde wereld liep niet noodzakelijk parallel met die in het Westen. Ook Hirschmans perioden van '*private interest*' en '*public action*' hoeven niet noodzakelijk in alle landen parallel te lopen.

Even fundamenteel is het feit dat milieuproblemen de laatste twintig jaar steeds meer zijn gedefinieerd als mondiale problemen, dat de milieubeweging steeds meer is gaan opereren als een mondiale sociale beweging en dat het daarom steeds minder relevant is om milieuprotestgolven in afzonderlijke landen te deduceren. Deze laatste manier van opereren noem ik 'methodologisch nationalisme', en ik pleit ervoor dit, waar relevant, te vervangen door een analysemethode die recht doet aan mondiale probleemdefinities en oplos-

singsstrategieën, en aan het mondiale karakter van de hedendaagse milieubeweging: 'methodologisch kosmopolitanisme of mondialisme'.

4.2. Statische probleemdefinities en oplossingsstrategieën

De levenslooptheorie, en zeker ook de '*issue attention* cyclus' van Downs, gaat uit van een probleem waarop actie wordt gevoerd, en dat vervolgens al dan niet wordt opgelost. Het is niet moeilijk zulke problemen te bedenken, alsmede de daarbij horende (delen van) sociale bewegingen: abortus, kiesrecht voor zwarten in de VS, de strijd tegen de apartheid in Zuid-Afrika of zelfs de verstarde Oost-Europese regimes in de jaren tachtig.

Met milieuproblemen ligt het anders; zij zijn niet statisch maar dynamisch en bovendien complex. In de jaren zeventig ging het bijvoorbeeld om water- en luchtverontreiniging en om kernenergie; in de jaren tachtig om bodemverontreiniging en milieuracisme; en in de jaren negentig om mondiale problemen als de aantasting van biodiversiteit, woestijnvorming en de verandering van het klimaat, en om de rechten van dieren. Ook de oplossingsstrategieën veranderen: van antikapitalistische strijd in de jaren zeventig via ecologische modernisering in de jaren tachtig en negentig, tot 'anders globaliseren' zoals nu wordt bepleit door sommige delen van de beweging.

In de milieubeweging kunnen verschillende generaties van activisten worden onderscheiden, voor veel milieuproblemen geldt dat *per probleem de protestsyclus in een ander stadium verkeert*, en daardoor is de milieubeweging *de facto* een permanente beweging geworden.

Het levensloopmodel blijkt bij nadere beschouwing en toepassing een ideaaltypisch voorbeeld van een groot verhaal, een '*grand narrative*' in de zin van de modernismekritiek van Foucault en Lyotard, dat tenminste evenveel verhult als onthult, ook door het methodologisch nationalisme dat inherent is aan dit model.

In de literatuur is de stelling opgeworpen dat politieke partijen veel van hun functies hebben verloren aan sociale bewegingen; dat wij van een '*party society*' (20ste eeuw) terecht komen in een '*movement society*' (21ste eeuw) (van der Heijden, 2002). De milieubeweging lijkt mij bij uitstek een bewijs voor deze stelling. Geïstitutionaliseerde milieuorganisaties spelen in veel landen, en in internationaal verband, een prominente rol bij het onderhandelen over, en het implementeren van milieubeleid. Radicalere groepen zetten onderwerpen op de politieke agenda en dwingen actie af van de overheid en het bedrijfsleven. Bij al deze activiteiten zijn milieugroepen veel actiever dan

politieke partijen, een fenomeen dat in de literatuur wel een manifestatie van 'de verplaatsing van de politiek' wordt genoemd.

4.3. Bewegingen geïsoleerd gezien ten opzichte van elkaar

Bij het begin van de derde mobilisatiegolf, de periode rond 1968, bestond er, zoals we hebben gezien, in veel West-Europese steden, één brede sociale beweging waarin milieuactivisten, vrouwen, solidariteitsgroepen met landen in de derde wereld, pacifisten en anderen samen optrokken. Met de institutionalisering, bijvoorbeeld van de milieubeweging, trad ook fragmentatie op: bewegingen isoleerden zich ten opzichte van elkaar en ontwikkelden elk hun eigen SMO's. Dit is ook het uitgangspunt van de levensloopbenadering van sociale bewegingen. Een recente trend, in gang gezet door de antiglobalisten, is echter reïntegratie van de verschillende bewegingen, maar dan niet op lokaal of nationaal, maar op mondiaal niveau. Gezien vanuit milieuperspectief laat de antiglobaliseringsbeweging de samenhang zien tussen milieuaantasting en de structurele kenmerken van de mondiale neoliberale economie en de institutionele dragers daarvan zoals de Wereldbank en de WTO.

In Porto Alegre bleek hoe nauw vrouwen-, boeren-, milieu- en antikapitalistische strijd met elkaar verbonden zijn. De Britse sociale bewegingsonderzoekster Catharine Eschle (2001) heeft hiervoor het begrip transversale politiek ontwikkeld: de noodzaak en de praktijk van coalities tussen bewegingen op gebieden waar gemeenschappelijke raakvlakken zijn.

Het is waarschijnlijk dat hier dan ook de toekomst ligt van de nieuwe milieubeweging, en dat de 'oude' nationale bewegingen geleidelijk aan kracht zullen inboeten.

Terugkijkend op de derde mobilisatiegolf vanuit de in dit artikel gegeneerde inzichten kan men zeggen dat de antiglobaliseringsbeweging het voorlopige sluitstuk is van deze mobilisatiegolf die, en dat wisten we nog niet, een mondiale golf blijkt te zijn. Zij begon met de nieuwe sociale bewegingen van de jaren zestig in het Westen, maar omvatte ook de omverwerping van de communistische regimes aan het eind van de jaren tachtig en de mondiale democratische transitie zoals beschreven door Huntington.

Pas over enkele decennia, wanneer we de mogelijkheid hebben om terug te zien op de derde mobilisatiegolf, zal het mogelijk zijn deze golf op een werkelijk historische wijze te beschouwen; voorlopig moeten we het doen met de in dit artikel beproefde benadering.

AFKORTINGEN

AGOS	Aktiegroep Oude Stad
akb	antikernergiebeweging
ALR	Actiegroepen Leefmilieu Rupelstreek
ALUDES	Action pour la Lutte contre la Désertification au Sahel
ANC	Anti-Nuclear Campaign
CSE	Centre for Science and Environment
FoE	Friends of the Earth
GAL	Gents Actiecomité Leefmilieu
IMF	International Monetary Fund
LSSK	Landelijke Stroomgroep Stop Kalkar
PETA	People for the Ethical Treatment of Animals
POS	Political Opportunity Structure
PrepComs	Preparatory Committee meetings of United Nations conferences
SMO	Social Movement Organisation
SPD	Sozialistische Partei Deutschland
UNCED	United Nations Conference on Environment and Development
VAKS	Verenigde Actiegroepen voor Kernstop
WTO	World Trade Organisation
WWF	World Wildlife Fund

BIBLIOGRAFIE

- ARTS (B.), *The political influence of global NGO's. Casestudies on the climate and biodiversity conventions*, Utrecht, 1998.
- BADSHAH (A.), *Our Urban Future. New Paradigms for Equity and Sustainability*, London, 1996.
- BARREZ (D.), *De antwoorden van het antiglobalisme. Van Seattle tot Porto Alegre*, Amsterdam, 2001.
- BRAND (K.W.) (ed.), *Neue Soziale Bewegungen in Westeuropa und den USA. Ein internationaler Vergleich*, Frankfurt, 1985.
- BRAND (K.W.), "Cyclical aspects of new social movements: waves of cultural criticism and mobilization cycles of new middle class radicalism" in: R. DALTON, R. & M. KUECHLER (eds.), *Challenging the political order. New social movements in western democracies*, Cambridge, 1990, pp. 23-42.
- BULLARD (R.) & WRIGHT (B.), "The quest for environmental equity: Mobilizing the African-American community for social change" in: R. DUNLAP & A. MERTIG (eds.), *American environmentalism. The U.S. environmental movement 1970-1990*, Philadelphia, 1992, pp. 39-50.
- DALTON (R.), *The green rainbow. Environmental groups in Western Europe*, New Haven, 1994.

- DIANI (M.) & VAN DER HEIJDEN (H.-A.), "Anti-nuclear movements across states. Explaining patterns of development" in: H. FLAM (ed.), *States and anti-nuclear movements*, Edinburgh, 1994, pp. 355-382.
- DOHERTY (B.), "The fundi-realo controversy. An analysis of four European green parties", *Environmental Politics*, 1992, vol. 1, no. 1, pp. 95-120.
- DOWNS (A.), "Up and down with ecology. The issue attention cycle", *Public Interest*, 1972, vol. 28, Summer, pp. 38-50.
- DUYVENDAK (J.), VAN DER HEIJDEN (H.-A.), KOOPMANS (R.) & WIJMANS (L.), *Tussen verbeelding en macht. 25 jaar nieuwe sociale bewegingen in Nederland*, Amsterdam, 1992.
- EDER (K.) & KOUSIS (M.) (eds.), *Environmental politics in Southern Europe. Actors, institutions and discourses in a europeanizing society*, Dordrecht, 2001.
- EPSTEIN (B.), *Political protest and cultural revolution*, Berkeley, 1991.
- ESCHLE (C.), *Global democracy, social movements and feminism*, Boulder (Col), 2001.
- FLAM (H.) (ed.), *States and anti-nuclear movements*, Edinburgh, 1994.
- FRANKLAND (E.) & SCHOONMAKER (D.), *Between protest and power: The Green Party in Germany*, Boulder (Col.), 1992.
- FREUDENBERG (N.) & STEINSAPIR (C.), "Not in our backyards: The grassroots environmental movement" in: R. DUNLAP & A. MERTIG (eds.), *American environmentalism. The U.S. environmental movement 1970-1990*, Philadelphia, 1992, pp. 27-38.
- GOLDSTEIN (K.), "The Green Movement in Brazil" in: M. FINGER (ed.), *The Green Movement Worldwide*, Greenwich (Con.), 1992, pp. 119-193.
- HAYS (S.), *Conservation and the gospel of efficiency*, Cambridge (Mass.), 1959.
- HIRSCHMAN (A.), *Shifting involvements: private interests and public action*, Princeton (NJ), 1982.
- HUNTINGTON (S.), *The third wave. Democratization in the late twentieth century*, Norman, 1993.
- INTERNATIONAL HYDROPOWER ASSOCIATION, *Hydropower for Sustainable Development. A Vision for the 21st Century*, London, 1998.
- JANCAR-WEBSTER (B.) (ed.), *Environmental action in Eastern Europe. Responses to crisis*, Armonk (NY), 1993.
- KARSTEDT-HENKE (S.), "Theorien zur Erklärung terroristischer Bewegungen" in: E. BLANKENBERG (ed.), *Politik der inneren Sicherheit*, Frankfurt, 1980, pp. 198-234.
- KITSCHOLT (H.), "Political opportunity structures and political protest: anti-nuclear movements in four democracies", *British Journal of Political Science*, XVI, 1986, pp. 57-85.
- KOOPMANS (R.), "The dynamics of protest waves" in: H. KRIESI et al., *Social movements in Western Europe. A comparative analysis*, Minneapolis, 1995, pp. 111-141.
- KOOPMANS (R.), "Appendix: The newspaper data" in: H. KRIESI et al., *Social movements in Western Europe. A comparative analysis*, Minneapolis, 1995a, pp. 253-273.
- KRIESI (H.) et al., *Social movements in Western Europe. A comparative analysis*, Minneapolis, 1995.
- LEROY (P.) m.m.v. DE GEEST (A.), *Milieubeweging en milieubeleid*, Antwerpen, 1985.
- LOWE (P.) & GOYDER (J.), *Environmental groups in politics*, London, 1983.
- MELUCCI (A.), "The symbolic challenge of contemporary movements", *Social Research*, LII, 1985, pp. 781-816.
- MITCHELL (R.), MERTIG (A.) & DUNLAP (R.), "Twenty years of environmental mobilization: Trends among national environmental organizations" in: R. DUNLAP & A. MERTIG

- (eds.), *American environmentalism. The U.S. environmental movement 1970-1990*, 1992, pp. 11-26.
- NASH (R.), *Wilderness and the American mind*, New Haven (CT), 1967.
- OFFE, (C.), "New social movements: challenging the boundaries of institutional politics", *Social Research*, LII, 1985, pp. 818-868.
- O'RIORDAN (T.), "The third American conservation movement: new implications for public policy", *Journal of American Studies*, V, 1971, pp. 155-171.
- PARKIN (S.), *Petra Kelly: leven en dood van een gedreven politica*, Amsterdam, 1995.
- PEETERS (A.) & VERMEIREN (I.), *De jaren zestig – van groen naar groenen*, Borgerhout, 1980.
- PIVEN (F.) & CLOWARD (R.), *Poor people's movements: why they succeed, how they fail*, New York, 1977.
- POGUNTKE (T.), *Alternative politics: the German Green Party*, Edinburgh, 1993.
- RICHARDSON (D.) & ROOTES (C.) (eds.), *The green challenge. The development of green parties in Europe*, London, 1995.
- SAURIN (J.), "Global environmental degradation, modernity and environmental knowledge", *Environmental Politics*, 1993, vol. 2, no. 4, pp. 248-266.
- TARROW (S.), *Struggle, Politics and Reform: Collective Action, Social Movements, and Cycles of Protest*, Ithaca, N.Y., Cornell University, Western Societies Program Occasional Paper 21, 1989.
- TARROW (S.), *Power in movement. Social movements, collective action and politics*, Cambridge, 1994.
- TELLEGEN (E.), *Milieubeweging*, Utrecht, 1983.
- TILLY (C.), *Big structures, large processes, huge comparisons*, New York, 1984.
- TOURAINÉ (A.) (ed.), *Mouvements sociaux d'aujourd'hui; acteurs et analystes*, Paris, 1982.
- VAN DER HEIJDEN (H.-A.), "Political opportunity structure and the institutionalisation of the environmental movement", *Environmental Politics*, 1997, vol. 6, no. 4, pp. 25-50.
- VAN DER HEIJDEN (H.-A.), "Environmental movements, ecological modernisation and political opportunity structures", *Environmental Politics*, 1999, vol. 8, no. 1, pp. 199-221.
- VAN DER HEIJDEN (H.-A.), *Tussen aanpassing en verzet. Milieubeweging en milieu-discours*, Amsterdam, 2000.
- VAN DER HEIJDEN (H.-A.), "Political parties and NGOs in global environmental politics", *International Political Science Review*, 2002, vol. 23, no. 2, pp. 187-201.
- VAN DER LOO (H.), SNEL (E.) & VAN STEENBERGEN (B.), *Een wenkend perspectief? Nieuwe sociale bewegingen en culturele veranderingen*, Amersfoort, 1984.
- VAN NOORT (W.), *Bevlogen bewegingen. Een vergelijking van de anti-kernenergie-, kraak- en milieubeweging*, Amsterdam, 1988.
- WIESENTHAL (H.) (ed.), *Realism in green politics: social movements and ecological reform in Germany*, Manchester, 1993.

Le mouvement écologiste au vingtième siècle

HEIN-ANTON VAN DER HEIJDEN

RÉSUMÉ

Le mouvement écologiste moderne s'est développé en deux vagues de mobilisation distinctes. Pendant la première vague, au tournant du dix-neuvième au vingtième siècle furent fondées les organisations pour la protection de la nature et des oiseaux les plus importantes. En une seconde vague, à situer à partir de 1965, le mouvement écologiste se développa en un mouvement social mondial tel que nous le connaissons actuellement. Cette seconde vague peut être divisée en quatre phases: la sensibilisation (de l'opinion publique) aux problèmes de l'environnement (1965-1973); le conflit de l'énergie nucléaire (1974-1980); l'apparition des partis écologistes (les verts) et l'institutionnalisation du mouvement écolo, phase qui fut aussi celle de l'activisme de la base (*grassroots activism*) aux USA et du mouvement écologiste et de démocratisation en Europe de l'Est (1981-1991); finalement la phase la plus récente, celle de la radicalisation et de la mondialisation déclenchée surtout par le mouvement antiglobaliste. Dans cet article plusieurs théories sur le déroulement et les cycles (des mouvements) de contestation ont été testées expérimentalement. A cause de la distorsion occidentale, du nationalisme méthodologique, aucune théorie ne semble universelle. En outre, ces théories conçoivent ces mouvements sociaux comme isolés les uns des autres, incapables de collaboration en matière de thèmes et de stratégies.

Environmentalism in the twentieth century

HEIN-ANTON VAN DER HEIJDEN

SUMMARY

Modern environmentalism has developed during two different waves of mobilisation. During the first wave, covering the first decade of the 20th century, the most important conservation and bird protection associations have been founded. During the second wave, starting in the second half of the 1960s, environmentalism developed into the global social movement as we know it now. This wave can be subdivided into four different stages: the emergence of environmental consciousness (1965-1973); the nuclear energy conflict (1974-1980); the emergence of green parties and the institutionalisation of the movement, but also of the grassroots activism in the US and the environmental and democratisation movement in Eastern Europe (1981-1991); and, finally, the most recent stage of radicalisation and globalisation, the 'anti-globalisation movement' being an important catalyst.

In this article several life cycle and mobilisation wave theories have been tested empirically. None of them could be confirmed universally because of their western bias and methodological nationalism; their static problem definitions and solution strategies as points of departure; and, finally, because of their conceptualisation of different social movements as being isolated from each other, not able to collaborate with respect to agenda setting and action strategies.